

توزگوچی پولات قادیری

AltunOqK

تورگوچى پولان قاديروى

برنجى قسم

آلتاي ئىشريات ادارەسىنىڭ تارىخ - جغرافىە تور بومى
طرەفەيدىن تىيارلىنىپ ماسپىغە كىرگەن بېرىلگەن.

چىن جىمىو رىتى نىڭ 37- يىلى بىر ئىچى قىزۇاز

پولان قادیری

كۈرۈش سۆز

مەن بۇ قىسقاچە **يۈرت تارىخىنى مەدەنىيەت ھىزمەتچىلىكى** مەنىسىدە « شىرقى تۈركىستان تارىخى » غا ئاساسلىنىپ ئۈزۈمىڭ ئۈگۈنۈپ تاپقان نەتىجەلەردىن پايدىلىنىپ تۈزەپ چىقىم. ئىچىدە، تۈلۈق بولمىغان قىياكى كامچىلىك ئورۇنلىرى بار بولسا، كۈرسۈتۈپ بەرسە، 2- قىتىم يازىلىدىغان تارىختا ياخشى بىر ئاساس بولۇپ قالسۇن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تارىخ **حەقىقەت**، كۈبرەك تۈزۈتۈش كۈرسەتمە، كۈرۈشى سۆزىم.

1. باب: باشلانغۇچ تارىخ

كۆرىش سۈز

يۈرتىمىز (ئۈنكەنز) چوشگوتوپراغىنىڭ غەربى شىمالى قىسمىغا ۋە ئاسىيا قىسمىغا سېلىنغان ئورتاسىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي تەرەپى غەربىي تۈركىستان، شىمالىي قىسمى ماشغۇلىيە، شەرقىي گانسۇ، جەنۇبىي پامىر تاغلىرى بىلەن چېگرا لايىنىدۇ. يۈرتىمىزنىڭ دەۋلەت تەرەپىدىن قوللىنىلغان اسمى شىڭ جاڭ بولۇپ، تارىخىي ەللى اسمى شەرقىي تۈركىستاندۇر.

قاراڭغۇ تارىخ

بىز ياشاپ تۇرغان يەر شارىمىز، قۇياشنىڭ ئايرىلىپ توشۇپ، ئوت كاز ھالىدىن ئۈزگۈرۈپ، تاشقى پوستى قاتىپ، سۇ، ئۈسۈمۈك، لۈك، ھايۋانات پىدا بولۇپ بوگونكى يەر ھالىغا كەلگەنلىگە قارىتا چەكسىز مىليارد يىللەر ئۆتكەنلىكى نامەلۇم بولسىمۇ، لېكىن يەر ئۈستى تىلە جەنۇبىي ھالدا باشلانغانغا 500 مىليون يىل بولغانلىقى دەپ گمان قىلىنىدۇ.

تارىخچىلەر يەر يۈزىدە امچەكلىك ھايۋانلار پىدا بولغانغا ۱۰۰ مىليون يىل، ماگارا دەۋرى باشلانغانغا 50 مىڭ يىل، تۈركلەرنىڭ ئوزۇن ئۆمرىدىن كۆچۈش دەۋرىنىڭ باشلانغانغا ۱۰۰ مىڭ يىل بولغانلىقى دەپ بەرمەكتە. بۇ دەۋرنى تارىخنىڭ قاراڭغۇ نامەلۇم دەۋرى دەپ ئاتىمىز.

عمومىي تۈركلەر

قىدىمقى تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتى ئورتا ئاسىيا بولۇپ، تۈركلەر شەرقىي قىرغاق تاغلىرى، سوغدىيە، شىمالىي سىبىرىيە، غەربىي قارا دېڭىز، جەنۇبىي تىبەت، شىمالىي ھىندىستانغا قەدەر بولغان ئۇزاق

ايچچىدە ياشاپ كەلگەن. ئۇ زامانلەردا بو جايىلەر حاضر قىبىدەك قور
 غاقچىلىق چول بولماي يامغور يىغىن كوپ، اچكى دەريا، كولىلەر
 جق، كولىزلىق برجاي ايدى. كىچىكى زامانلەردا قورغاقچىلىق
 دەورى باشلانىپ بو جايىلەر چوللو ككە ئايلاندى. ياوروپادا مون
 دان 7000 يىل بورون آياغداشقان بونما تاش دەورى يورتىمىزدا
 موندان 12مىڭ يىل بورون تمام بولغان.

دۇنيادا مەدەنىيەت

دۇنيادا مەدەنىيەت باشلانغان جاي 5 گە بولونودو. مىلاددان 5000
 يىل بورون مەدەنىيەت باشلانغان جاي اورتا ئاسيا، مېزوفونامە، مصر،
 مىلاددان 5000 يىل بوروندىن باشلاپ مەدەنىيەت باشلانغان جاي چىن،
 ھىندىستان، ھىندى چىن، يونان، تۈركىيە، مىلاددىن 2000 يىل بوروندىن
 مەدىن باشلاپ مەدەنىيەت باشلانغان جاي ايران، ايتالىيە، مىلاددىن 500
 يىل بوروندىن باشلاپ مەدەنىيەت باشلانغان جاي رومانىيە، فرانسىيە،
 انگىلىيە، اسپانىيە، شىمالى ئافرىقا، مىلاددىن 500 يىل كىيىن مەدەنىيەت
 باشلانغان جاي عربىستان، گرمانىيە، كافكاز، ئوندىن سوڭ مەدەنىيەت
 نىت باشلانغان جايىلەر، روسىيە، ياپونىيە، ئامېرىقا، مېشقالەردور.
 مۇنا بونىدىن قارىغاندا، دۇنيا مەدەنىيەتى الڭ بورون بۇنىڭ پورتى
 مەدىن باشلانغانلىقى معلوم.

تاشدىن قورال ياساش دەورى

دۇنيادا پيدا بولوپ، انسانلىق تورموشقا كوچوشدىن
 بورون تاغ-تاشلەر ئاراسىدا يرتقوچ ھايوانلەرغا ئوخشاش كىيىم
 كەپمەي ياشىغان ايدى. ئادەملەر ئاستا-ئاستا تەرەققى قىلىپ، ھايوانلەر
 ھەين فرق قىلغاندىن كىيىن تاغ غارلىرىدا اوى ياساشنى، تاشدىن قورال
 ياساپ يرتقوچ ھايوانلەردىن ئوزىنى ساقلاشنى بىلىگەن،
 كىيىن بارىپ انسانلەر تاشنى سىلغىداپ تورلى قورال ياساشنى
 بىلىگەندى.

چاروا چىلىق دەۋرى

بۇرۇن آدەملەر ھايۋانلار بىلەن ارىلاشۇپ پۈرۈپ، كوچى يەنە كەنلەرنى تۈتۈپ خام يەپ كۈن كوچۇرگەن بولسىمۇ، كىيىن جەمەت بولۇپ ياشاش ھالىغا كەلگەندە، تۇتقان ھايۋانلاردىن آر تىپ قالغانلارنى ئۈگۈتۈپ باقىپ ساقلاش يولى بىلەن چارواچىلىق دەۋرىنى باشلىدى. بۇ دەۋردە انسانلار ئوق-ئوق بولۇشۇپ يۈرۈش ھايۋانلارنى تۈتۈپ باقىپ اۋى ھايۋانلارغا آيلاندۇردى.

باغچىلىق - دەقانچىلىق دەۋرى

ئادەملەر بۇرۇن ھايۋانلارنى تۈتۈپ يىگەندىن باشقا، ياۋايى ئۆستۈپ چىققان ئورمانلىق مېۋىلەرنى ئوزۇق قىلىپ يىگەن. كىيىنكى ۋاقىتلاردا يالغۇز باققان چارۋا مال بىلەن جان ساقلاشنىڭ قىيىنچىلىقىنى بىلىپ، ياۋايى مېۋىلەرنى ئوزۇق ئۈستۈرۈپ اۋۇلۇرى پۈشۈرۈپ يەيدىغان بولدى. بۇنىڭ سۈپىتىدا دانلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئوزۇق بولۇدىغانلىرىدىن فايلىدىلدى. مۇنا شۇندىن كىيىن باغچىلىق دەقانچىلىق باشلاندى.

تۈركلەرنىڭ كوچۇش دەۋرى

اۋرۇتا ئاسىيا بۇرۇن اۋت-چۈپلۈك انسان ياشاشقا بەك قولاي بىر جاي بولغان بولسىمۇ، كىيىنكى زامانلاردىكى قورغاقچىلىق نەتىجەسىدە ۋە ادم سانى كۈپۈيۈپ، تۈرمۈشنىڭ قىيىنچىلىق دەۋرى باشلانغاندا، اۋرۇتا ئاسىيادا بولغان تۈركلەر ئابداجايلار اسىيادا اۋرافقا كوچۇشقا باشلىدى. بۇ كوچۇش مۇنداق 20 مىڭ يىلدىن بۇرۇن باشلانغان. تۈركلەر، آلتاي اۋرافىدىن كوچكەنلەر شىرقا تۈرۈپ سۇغ دەريا، كوك دەريا، اۋرۇتاسى ۋە شىمالى چىن غا قۇرۇلغان جايلارغا بارىپ ئورۇنلاشقان، بۇ مۇنداق 7 مىڭ يىل بۇرۇن بولغان.

بۇدىن چققانلارنىڭ بىر قىسمى ھېندىچىن، تىبەت گە بارىپ ئورۇنلاشقان. تەكلى مەكان قەشقەردىن چقانلار ھېندىستاننىڭ آباد جايلارىغا كۆچۈپ باردى. ايمىل بىلقاشدىن كۆچكەنلەر اورال تاغلىرىدىن اۆتۈپ ياۋروپاغا كۆچۈپ باردى. خارىزم اطرافىدىن كۆچكەنلەر ياۋروپا، آفرىقاغا قەرتارلىپ كەتتى. بۇ 4 تۈردەكە كۆچكەن تۈركلەر ھەر بىر بارغان جايلارىدا، مايمونغا ئوخشاش پاشا ۋاتقان ياۋايى انسانلارغا مەدەنىت ۋەگەتتى.

كۆچۈش دەۋرىدىن كىيىنكى يۈرت

عمومى كۆچۈش دەۋرىدىن كىيىن يۈرتىمىزدا كۆچمەن قالغان بىر سو بويلىرى، آباد جايلارغا توپلوشۇپ، كىچىك-كىچىك دەۋلەتلەرنى مەيدانغا كەلتىدى. تارىخچىلار شۇ ۋاقىتتا ياڭغوز شىرقى تۈركىستاندا ۋە مەستقل دەۋلەت بولغان دەۋىتلىك بولغانچە زامانلار ياشىغاندىن كىيىن چەتدىن كىلىپ تۈرۈدىغان دۈشمەنلەردىن ھەمان اۋزىنى ساقلاپ تۈرەماق ئۈچۈن ئوز ئارا ائتفاق بولماققا مەجبۇر بولدى. ائڭ بۈرۈن غەرب قىسمىدىكى 10 دەۋلەت بىرلىشىپ بىرلىككە كەلتىدى. ئورتادان ال ايلەتەر دىگەن عنوان بىلەن بىر آدەمنى خان سايلىدى. شۇندىن كىيىن شىرقىدىكىلەر ھەم بىرلىشىپ ئانگاگول دىگەن عنوان بىلەن بىر ئادەمنى خانلىققا سايلىدى. بۇلارنىڭ بىرىگە 10 اويغۇر دەۋلىتى، يەنە بىرىگە 8 اويغۇر دەۋلىتى دىگەن نام بىرىلدى. ئويغۇر دىگەن سوز كۆمەنە تۈركچە سوزدە ائتفاق، اويوشماق، بىرلىشمەك دىگەن سوز تۈر. بۇ ۋاقىتە مۇنداق 6700 يىل بۈرۈن بولغان.

قارا خان دەۋلىتى

بۇ 10 اويغۇر، 8 اويغۇر دەۋلىتلىرى بىر قانچە يۈز يىللار پاشا تەلىپىن كىيىن بۇ ايكى دەۋلەت بىرلىشىدى. پاي تەخت شەھرى قەشقەر بولۇپ بۇ دەۋلەتكە قاراخان دەۋلىتى دىگەن نام بىرىلدى. بۇ قاراخان دەۋلىتى كۆچلۈنۈپ شىرقى تۈركىستان ئوچراغىنىڭ سىرتىدا

بولغان قەبىلەلەرنى اوز اطاعت استىغا ئېلىپ توپراغىنى كېڭەيتە-
دى. قاراخان دەۋلىتىنىڭ چېگراسى غەربى ئامۇ دەريا، خىز دېڭىزى،
شمالى سېرىبە، شەرقى قىرغان تاغلىرى، جەنۇبى سىرغ دەرياسى،
قاراڭغۇ تاغلىرى بىلەن چېگارالاندى.

بۇ ۋاقىتتا شەرقىدە چىن دەۋلىتى، غەربىدە ئىران دەۋلىتى قورۇل-
غان بولۇپ، قاراخان كۆپ ۋاقىت بۇلار بىلەن سوقۇش قىلدى.
ۋاقىت دەۋرىدە مىلادىدىن 550 يىل بۇرۇن ئىران پادىشاھى خىسرو
بىلەن سوقۇش قىلدى. ئىرانلىقلار بۇقاخاننى اولتۇرۇپ خارىزم،
سوغدىنى اشغال قىلدى. كېيىن ساقا تۈركلىرىنىڭ غەربى بىلەن
ئىرانلىقلار يىڭىلىپ قاراخان دەۋلىتىگە اطاعت قىلدى.

قاراخان دەۋلىتىنىڭ ئاخىرقى زامانىلىرىدا، يونان پادىشاھىسى
سېئىر دۇنياغا ھۇجۇم باشلاپ، ئىسكىرىلىرى غەربى تۈركىستاندىن
اۋتۇپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، يۈرتىمىزدان چىققان اۋىغۇر
ئىسكىرىلىرى بىلەن دۇنيانى يەڭگەن ئىسكىرىلەرنىڭ يىڭىلىپ ئىسكىرىلىرى
نى تار-مار كەلتۈرۈپ، ئالتۇن قان مېدانىدا زور شۆھەرىت
قازاندى.

قاراخان دەۋلىتىنىڭ خەلقى

قاراخان دەۋلىتى زەمبىلاشقان دەۋرلەردە، اچكى اتىفاقلىق
توغۇلۇپ، باش-باشلىقلىق ھۆكۈم سۈردى. چىن چېگراسىدا ياشا-
ۋاتقان ياۋچى تۈركلىرى، ئىلىدا ياشاۋاتقان اۋسۇنلار، خىز
دېڭىزى بويىدا ياشاۋاتقان ساقالار قاراخان دەۋلىتىدىن ئېلىپ
دى. اچكى تەرەپتىن قوجو، كىنگىت (قارا شەھەر) اوچ (ئافغون)
كۆچەر، خوتەن، چىچەنلەر ھەم ئايرىم-ئايرىم دەۋلەت بولۇپ ئالدى.
شۇنداق قىلىپ قاراخان دەۋلىتى پارچىلىنىپ يىقىلدى. اۋششاق پار-
چە دەۋلەتلەر مېدانغا كەلدى. يالغۇز شەرقى تۈركىستان توپراغى
ئېچىدە 50 گە قەدەر پارچە دەۋلەت قورۇلدى.

تۈركلەرنىڭ كۈھنە يازولرى

كوچوش دەورىدىن بۇرۇن تۈركلەردە غىپ يازو بارلىقى مەلۇم،
امما او غىپلەرنىڭ شەكلى سۈرەتلىن عبارەت بولغان. تۈركلەر يازو
سى بىر قانچە، تۈردىن ئوزگۈرۈپ رەسىمى يازو شەكلىگە كىرىپ
عموم تۈركلەر طرەفەندىن قەبۇل قىلىنغانى 2 تۈرلەيدۇر. بىرى اورخون
يازوسى يەنى اوتتۇر يازوسى ھەم دىيىلىدۇ. يەنە بىرى سوغۇت
يازوسى، بو يازو غەربى تۈركىستاندا اجاد بولغان. 7- عصرغىچە
كوپچولك تۈركلەر طرەفەندىن قوللۇنۇلغان الفبا اورخون الفباسى
دۇر. تۈركلەر اوزلرىنىڭ كۈھنە يازوسىنى كوچۇپ بارغان جايلاردا
ئىككى خەلق ئاراسىغا ھەم ياپىدى. بوگونكى دۇنيادا كوچۇپ-ولك
ئىككىلەر طرەفەندىن قەبۇل قىلىنغان لاتىن يازوسىنىڭ اورخون يازوسى
ئىن اولگە ئالغانلىقى مەلۇم. لاتىن الفباسىنىڭ كوچۇپ-خەرقى اورم
خون خەرقەندىن عبارەت. سوغۇت يازوسىدىن مانچۇرلەر، مانغۇللەر
اوزلرىگە، يازو اشلەپ چىققانلىقى مەلۇم.
تۈركلەر اسلام دىنىنى قەبۇل قىلىپ غەرب يازوسىغا كوچكەن-
گە قەدەر بو اورخون، سوغۇت يازوسىنى اشلەتكەن. 8-عسىردىن
باشلاپ 20- عصرغە قەدەر تۈركلەر غەرب يازوسىنى اشلەتتى. بو
گونكى تۈركلەر ئۆتۈرلى يازو قوللانماقتا. تۈركمە تۈركىلرى
لاتىن الفباسى؛ غەربى تۈركىستان تۈركلەر-رى روس الفباسى،
شەرقى تۈركىستان تۈركلرى غەرب الفباسى قوللانماقتا.

ھون تۈركلىرى دەورى

تۈركىستاندىن شىمالى چىن، اورخون دەرياسى، اول تاغلىرى -
كوچۇپ بارىپ ياشىغان تۈركلەرنىڭ اچىدىن ھون دىگەن بىر
ئىلە مىلاددىن 1500 يىل بۇرۇن شو جايلاردا بىر دەولت قۇرىدۇ.
بو دەولت قۇرغان ھونلەر بىلەن چىن خەلقى اورتاسىدا اوزونمدن
سوغۇش داوام قىلدى. چىن خەلقى اوزىنى ھونلەرنىڭ ھجومىدىن
ساقلاپ قالماق ئۈچۈن چىنسى خاۋك دىگەن خاننىڭ يەكچىلىكىدە

سەنخەي گۈەنلەين جايى مۇۋەننگە قەدەر (300) كىلومېتىر اوزونلوققا سېتىچىن ناملىق سېپىل سوقودۇ. بۇ سېپىل ئۈستىدە بىر يىرمىلىون ئادەم ساقچىلىق قىلدى. ھون ھكۈمەتنىڭ نامى ئىككى قون بولۇپ مشھور پادىشاسى تومان خان ايدى. بوخان مىلادىن 209 يىل بوزون سېتىچىن دېن اوتۇپ شەنسى، سەنشىلەرنى اشغال قىلدى. تومان خانلەين سوڭ اوغلى مەتەخان غەربدىكى بارلىق تۈرك قەبىلەلەرنى اوزىگە اطاعت قىلدۇردى. يالغوز مانجورىيەدە ياشاۋاتقان تۈركلەردىن سېمانپى، وو-ھوان، توپا، جوجان، ياگوجان قەبىلەلەرنى اطاعت قىلدى. بولۇپ ماڭغۇل ئارىقىدا ئازار دەپ ئاتايدۇ. ھونلارنىڭ غەربى خىزىر دېڭىزى، ايتىل دەرياسىغا قەدەر كېڭەيدى. شەرقى تۈركىستاندىكى پارچە خانلىقلار ھونلارنىڭ اطاعتىنى ئاستىدا بولدى. ھون دەۋلىتى كوچلانغان زاماندا مەتەخانغا ئوغۇزخان دېگەن نام بېرىلدى. بىتون چىن خانى ھونلارنىڭ اطاعتىنى ئاستىدا كىرگەندە، ئوغۇزخان چىن پادىشاسىنىڭ قىزىنى توي قىلىپ ئېلىپ اورتادا دوستلوق قىلدى.

جاڭ چۈەن

چىن خانلىقى ھونلارنى اچكى طرەقدىن عاجزلاشماق اوچۇن جاڭ چۈەن دېگەن آدەمنى سىياھەتچى نام بىلەن ھونلارغا چىگە كىرگۈزىدۇ. جاڭ چۈەن قارا قورۇمدا 10 يىل قاماقدا ياتىدۇ. بوندىن چىقىپ ايتىلغا بارىپ، اوسونلارنى ھون اطاعتىگە قارشى عصيان قىلماقچى دەپ دەپ قىلدى. اوسونلار استقلال اعلان قىلىپ عصيان كۈتەرگەن بولسىمۇ، ھون عىسكەرلىرى كېلىپ باستۇرۇپ آلدى. جاڭ چۈەن قارغاي، سىرقىدا، اوگوز قاتارلىق جايلارغا بارىپ اوز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى.

ھون دەۋلىتى نىڭ غايىتى

مىلادىن 40 يىل بوزون ھون شەزادىلىرىدىن چىچى خان، خوجا نى خانلار ئورتاسىدا ھۆكۈم قىلالايدىغان سوتۇش چىقىشى. يېڭىلىگەن چىچى خان ئورۇن ئالغۇسى بىلەن غەربكە تاقىپ، تۇڭرى تاغنى نىڭ شىمالىدا سوغۇق قوشۇلۇپ بىر دەۋلەت قۇردى. خوجا نى خان، چىچى خان، مانغولىيە، شەنسى، سەنسى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنى ئىگىلىپ بىر دەۋلەت قۇردى. بونىڭغا جەنۇبى ھون، اولتۇغا شىمالى ھون دەپ نام بېرىلدى.

شىمالى ھون تېز قورۇۋېتىلدى. بونىڭغا قارشى مىلادى 70-يىلى چىن، جەنۇبى ھون، سىيانپى، ھون-آن لىر بىرلىشىپ شىمالى دولغامچوم باشلايدى. شىمالى ھون دەۋلىتى يېڭىلىپ اولتا تاغلىرىدىن ئوتتۇرا خۇز دېڭىزى، اورال تاغلىرىغا كۆچۈپ كەتتى. (كىيىن بولار ياۋروپادا غەربى ھون دەۋلىتىنى قۇرغان). شىمالى ھون يېقىلغاندىن سوڭ، جەنۇبى ھون 280 يىل چىن ھامايەسىدە قالىپ، كىيىن ئىشان كوتو روپ بىتون چىن گە ھاكىم بولدى. مىلادى 352-يىلى توپا تۈركلەرنى جەنۇبى ھوننى يوقا ئىدى.

ئاسىيادا 2000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھون دەۋلىتى يېقىلدى.

چىن ئىسكەرلىرىنىڭ بىرىنچى قېتىم بو يورت

قا چىقىشى

ھون دەۋرىدە مىلادىدىن 40 يىل بوزون چىن دان چاڭ-كىمى ئاتلىق ۹۰۰۰ ئىسكەر باشلاپ شەرقى تۈركىستاننى اشغال قىلىپ 49 يىل ھۆكۈم سۈردى. مىلادى نىڭ 73-يىلى شىمالى ھون يېقىلغاندا، چىن دان بەن-چاۋ ئېگەن آدەم ئىسكەر باشلاپ چىقىپ دەستلەپ بار كۆل، قەمۇل، قەۋ-ھوننى اشغال قىلدى. ئوندىن سىسۇڭ چىچىن، خوتەن، يار كەندى، نىنجا، ئاۋچ خانلىقلىرىنى اشغال قىلدى. كۆچۈر خانى كىم-ھون خان كىنگىت (قراشەر) اوسوز، سوغۇق خانلىرىدىن ياردەم ئېلىپ قانتىق لىشلىق كورسوتۇپ بەنچاۋنى قەشقەردىن چىكەتتۈردى. مىلادى

90- يىلى باختر، مىندستاندىن ياۋچى تۈركلەرى كىتاب قەشقەردىن بەنچاۋغا ھجۇم قىلىپ اوزلارنى يىڭىلىدى. مىلادى 150- يىلى قوشخان دەۋلىتىنىڭ باشلىغى كانىشكەن باختردىن ئېچىپ شىرقى تۈركستانغا ھجۇم قىلىپ بەنچاۋنىڭ قوۋەتىنى چىقارغى. شىرقى تۈركستاندا يەنە پارچە دەۋلەتلەر مېدانغا كەلدى. مانجورىيەدە باش كۆتۈرگەن سىياۋ پىي تۈركلەرى شىمالى ھون توپراغىنى اشغال قىلىپ اوتۇر مېلادى 340- يىلى بتون شىرقى تۈركستاننى باسىپ ئالدى.

توپا، جوجان، نىقىل دەۋرى

سىياۋ پىي دەۋلىتى يىقىلغاندىن كىيىن باش كۆتۈرگەن توپا تۈركلەرى قىرخان تاغنىڭ شىمالى، شىرقى موڭغۇلىستان، شەنشى، خۇننەن، گانسو قاتارلىق جايلاردا دەۋلەت قۇرۇپ مېلادى 447- يىلى شىرقى تۈركستاننى اشغال قىلدى.

مانجورىيەدە قاتار ئاتى بلەن مشھور بولغان تۈركلەر مېلادى 310- يىلى بىر كىچىك دەۋلەت قۇرۇپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، 460- يىلى شىرقى تۈركستاننى توپا تۈركلەرى قولدىن قارتىتىپ ئالدى.

سىياۋ پىي نىڭ شىمالىدا ياشىغان نىقىل تۈركلەرى مېلادى 464- يىلى يۈرتىنى تاشلاپ غەربكە كۆچۈپ ھازىرقى بىخشاندا نىقىل شەھرىنى مەركەز قىلىپ بىر دەۋلەت قۇردى. مېلادى 480- يىلى ئافغانىستان، غەربىي شىرقى تۈركستان، پىنجاب، كىشىمېرنى اشغال قىلدى. شىرقى تۈركىيە نىڭ 500 يىل قەدەر نىقىل دەۋلىتىنىڭ اطاعتىدە بولدى.

كۆك تۈرك دەۋلىتى

ھون دەۋلىتى يىقىلغاندىن كىيىن بىر قىسىم تۈركلەر ئالتاي تاغى نىڭ اوتتەك تىرىس جەلفەسىغا بارىپ اۈرۈنلۈشۈپ، ۵۰۰ يىل ياشاغاندىن سولۇڭ بۇ جەلفەدە تىمۇر كىشى قىلىپ، تىمۇر سىناغىنى تىرە قىلىپ قۇردى. بۇلاردىن بۇمىن خان دىگەن آدەم مېلادى ۵۰۲- يىلى جۇجۇ چانلىرىغا قارىشى عىيان كۆتۈرۈپ اۈتۈگىنىنى مەركەز قىلىپ كۆك

تۈرك دەولېتى دەپ بىر دەولت قوردى. كوك تۈركلەر 555- يىلى
 بېتون تۈركىستاننى اوزىگە اطاعت قىلىدىدى. كوك تۈرك دەولتى
 ايكى پارچەغە بولونوب تالاسنى مركز قىلغان غربى كوك تۈرك
 رك ايهستىمى خان (بومىن خاننىڭ ئىسمى) ادارەسىگە، شرقى كوك
 تۈرك بومىن خان (لقبى ال خان) نىڭ ادارەسىگە بولدى. مېلادى
 ۵۰۰- يىلى كوك تۈركلەر ايران پادىشاھى نوشيرۋان بىلەن بولشپ
 نقىل دەولتىگە هجوم قىلىپ اونىڭ توپراغىنى ياساب آلدى. كېيىن
 كوك تۈركلەر نوشيرۋان بىلەن ھەم سوقوشوب باختر، تاخارستاننى
 تارتىپ ئېلىپ، ۵۷۰- يىلى روم دەولتىگە هجوم قىلىپ قىرم ولايتى،
 بوسپور قلەسىگە، خرصوم شھەرلىرىنى تارقىتىپ.

كوك تۈركلەرنىڭ عاقىبىتى

كوك تۈركلەر ۵۸۰- يىللىرىدىن باشلاپ عاجزلاشقا باشلىدى
 شام، آلتايدا ياشىغۇچى تۈركلەر قەبىلىسى (حاضر قى قالماقلار)
 چىننىڭ ياردىمى بىلەن كوك تۈركلەرگە قوزغۇلاش كۆتۈردى. چىن
 عسكەرلىرى شەنسىگە هجوم قىلدى. تۈركلەر بىلەن چىنلار ۶۳۰-
 يىلى كوك تۈرك دەولتىنى يېقتىدى. ۶۴۹- يىلى كوك تۈرك اولادى
 دىن قولا خان باش كۆتۈرۈپ، تۈرك چىنلارنى يىقىپ، ۶۵۰-
 يىلى غربى كوك تۈرك دەولتىنى قوردى. بونىڭغا قارشى چىنلار
 نون كوچىنى توپلاپ آلتاي، ايبىل، قوھو ۲ بولدىن هجوم باشلىدى.
 بىر يىللىق سوقۇلشدا يىقىپ قورولغان غربى كوك تۈرك دەو
 لتىنى يىقىپ ۶۵۷- يىلى حكوم سورىگەن كوك تۈرك دەولتىنى تمام بولدى.

تېمىت نىڭ استىياسى

۷- عصر دە تېمىت خلقى قونىلك بىر دەولت حالغا كېلىپ،
 ۶۶۴- يىلى تېمىت پادىشاھى كۆكۈ كو (چىخلى) دىكى تىنگون
 تۈركلەرگە هجوم قىلدى. كۆكۈدىن چوچىن يولى ئارقىلىق شرقى
 تۈركىستانغا باسىپ كىرىپ، چىن قوۋمى بىلەن سوقوشوب ياركىند،
 ھوتەن، قەشقەرلەرنى اشغال قىلىپ ۶۶۶- يىلى چە جنۇبىنى اوز
 اطاعتتە توتتى.

شەرقىدە قۇتلۇق غەربىدە تۇرۇش دەۋلىتى

كوك تۈرك دەۋلىتى يېقىنغاندىن سوڭ اولارنىڭ اولادىدىن بولغان ايلتىرش بىگ ۶۸۴ — يىلى غىصيان كوتورۇپ اوتۇرگەن ئېھباسا ايلب، ماڭغولستاندىن چىن عىسكرىنى چقارىپ مانجورىيەگە قەدەر شەرقىدە قۇتلۇغ دەۋلىتى قۇرۇدۇ.

۷ — غىصدە تۇبۇل، ايرتۇش دەرياسى بويىدا ياشاۋاتقان تۈركىش قەبىلەسى ۶۹۵ — يىلى غەربى انجە، جنوبى تىگرى تاغى، شەرقى باركول، شىمالى قىرغىز يايلاقلىرى ئاراسىدا بىر تۈركىش دەۋلىتى قۇرۇدۇ.

۶۹۹ — يىلى قۇتلۇق دەۋلىتى باشلىغى قاپاغان تۈركىشلەرگە ھىجوم قىلىپ، تۈركىش يۇرتىنى اشغال قىلغاندىن تاشقىرى، قوجولان، قرا شەھەر، كوچار، ئاقسۇدىن چىن ئەئسىرىنى، قەشقەر، خوتەن، چىچىن دىن تىبەت ئەئسىرىنى چقارىپ ئاشلادى. بوزاماندا غەرب اسلام عىسكرلىرى ايراندىن اوتۇپ سوغۇتقا قەدەر يېتىشىپ كېلىپ قالغان ايدى. شۇنىڭ اوچون قۇتلۇق دەۋلىتى چىن، تىبەت، غەرب عىسكرلىرى بىلەن سوقۇشماققا تۇغرى كەلدى. قۇتلۇق دەۋلىتى غەربى عاجزلاپ تۇرغاندا، تۈركىشلەردىن سولۇ قاغان باش كوتۇپ — رۇب شەرقى تۈركىستان، تاخارىستان، فرغانە، تاشكەند، سمرقەند قاتارلىق جايلارنى اشغال قىلىپ اسلام غەربى عىسكرلىرىنى اوڭوز دەياسىغا قەدەر ئارقىغا چىكىندۈردى. سولۇ قاغان بۇ سوقۇشدا قايىتپ تۇرماق شەھرىگە كېلىپ تۇشكەندە، اسىغ كۈلنىڭ شەرقىدىكى سىرغ تۈركىشلىرىنى ادارە قىلىپ تۇرغان كۈل چورباغاترخان زىيارەت قىلىپ مەن دېگەن نام ئاستىدا كېلىپ سولۇ قاغاننى اولتۇردى. بۇ ۋاقىدە دىن سوڭ قارا تۈركىشلەر بىلەن، سىرغ تۈركىشلەر اورتاسىدا سوقۇش بولۇپ، كۈل چورخان قارا تۈركىشلىرىنى چىندان ياردەم كەلتۈرۈپ، يەكەندى.

گاوسین چى وه كول چورخان

قارا تورگىلرنى يوقوتوشدا كول چورخانغا يارددامغا كەل-
گەن چىن عسكەرىنىڭ قوماندانى گاوسىن چى، ياردەم بەرگەن فر-
ستەين فايدىلىنىپ آلتاي، ايمىل (چوچەك) نى اشغال قىلىپ آلتى.
كول چورخان بلەن اورتاسى بوزولوب سوقوش باشلاندى. كول
چورخان مغلوب بولوب، گاوسىن چى عربى توركستانغا قەدەر
اشغال قىلىپ عرب اسلام عسكەرلىرى بلەن ئوقونوشى، عرب عس-
كرارى طرەفەيدىن يېڭىلگەن گاوسىن چى بىر قانچە ئادەمى بلەن
ئوز يورتىغا قاچىپ كەتتى.

2-باب. اورتا چاغ تارىخى

شرق اويغور دەو لىتى

بوزون توركستاندىن كوچوب بارىب شمالى ماشغولستاندا،
بەرلىشپ قالغان اويغور قەبىلەسى ۸- عصرده شمالى ماشغولستان
دا شرق اويغور دەولتى دەپ بىر دەولت قوردى. بو اويغورلار
هون، كوك تورك دەورىدا، شولارغا تابعە بىر قىبىلە بولوب ياشى-
غان، ۷۴۰- يلى بايقال كولى اطرافىدىكى بىسمل قىبىلەسىنى اوزى
گە بوي سوندوروب، قارابالا ساغوننى مركز قىلىپ بىر دەولت قور-
دى. بو دەولتنىڭ چىگراسى غربى آلتاي، جنوبى گانسو، شەن-
سى گە قەدەر كىرگەيدى. بو اويغور دەولتى تورك خلقى ئۇچىدە
يىلنى قوم بولغانلىقىدىن اورخون دەرياسى بويىدا يېڭى مەنەبىت
تاراتىپ، تورك مەنەبىتىگە يېڭى ئەمەلدار كىرگوزدى. كوپ عالم
لەر يېتىشى.

شرق اويغورلارنىڭ تورپان اطرافىغا كوچوب كاشى

شرق اويغور دەولتىنىڭ اطاعتى ئاستىدا ياما (يەنسۇ) دەر
ياقىنى بويىدا ياشاۋاتقان قورغىلار ۸۴۰- يلى اويغور دەولتىگە قاز-
نى قوزغولاڭ كوتوروب، قارابالا ساغوننى باسىپ ئالتى. بو

سوقوشدا يېتىلگەن اويغورلار برەزىلىك ياشاغان شىمالىي موڭغولىستاننى تاشلاپ بىر قىسمى گانسونىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلدى. يەنە بىر قىسمى اويغ ايل (غەربىي گانسو) قىمولى، قوچۇ، بەش بالىق، كىنگىت، لولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ بۇ يەردە ياشاۋاتقان تۈرك تەبىئەتلىك ئارالاشىپ كەتتى. ئاز زامان ئۆتەر مەي بولار بولجايدا بىر اويغور ايدىقون حەكىۋىتى قوردى. بۇ ايدىقون قەشقەردە قاراخان دەۋلىتى قورۇلغانغا قەدەر مستەقىل ياشىدى.

اويغورلارنىڭ دىنىي ۋە مەدەنىيىتى

قىدىم زاماندا اويغورلار بومىن دىنىدا ايدى. 150 — يىلى غەربدان كەلگەن بۇددا دىنىنى قېولى قىلدى. 762 — يىلى چىن دەۋلىتىدىن كەلگەن مانى دىنىغا كۆردى. اسلام دىنىغا كىرگەنگە قەدەر بۇددا دىنىدا بولدى. مەدەنىيەت جەھەتتە، تارىخىي يىللارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، مانچۇرىيە، ماڭغولىيەدە ياشىغان تۈرك تەبىئەتلىرى آراسىدا اويغورلارنىڭ مەدەنىيىتى اوستون ايكەنلىكى مەلۇم بولغان. 7 — ئەسىردە بەش بالىقا ياشىغان بىر اويغور ادىپ چىن تىلىدا يازىپ خان شوترا (بۇددا كىتابى) نى اويغور الفباسى بىلەن تۈركچە گە تەرجىمە قىلىپ چىققان. بۇ كىتابنى حاضر ياۋروپا موزېخانەلىرى «آلتون ياروغ» دىگەن نام بىلەن ساقلىماقتا. اورخون بويىدا اويغورلەر غامنىسۇب كۆپ آيدىلار، ائىرلەر ئاپىلغان. چوڭ بالىق (گۈچۈك) ايدى بالىق، مىڭلىق، سەمەي ئالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى اويغورلار سالغان. مۇنلار، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە، اولارنىڭ مەسلىھەتچى، كاتىپ مەھىم آداملىرى اويغورلاردىن بولغان.

قارا خانلار دەۋلىتى

قىدىمان آلتي شۇردە ياشاپ كەلگەن توركلار كۆپ زامانلارغا قەدەر باشقا تورك قەبىلىلەرنىڭ اطاعتى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، 821 — يىلى غا يەتكەندە، تىبەت خەلقىنى ھايدىپ چىقىرىپ خوتەن، آغسو، ياركەن، كوچا خانلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر مەستەقىل دەۋلەت قۇردى. بۇ دەۋلەتكە، بۇرۇنقى آتا — بابالارنىڭ غەنىۋانى بولغان قارا خانلار دەۋلىتى دېگەن نام بېرىلدى. مىلادى 880 — يىلى قارا خانلىق تۇختىگە اولتۇرغان بوقاخان شىمالدىكى اۇيغۇر ايد قوت حەكۈمىتى بىلەن سوقۇشۇپ چىچىن، لوپ، مىران دېگەن جايلارنى تارتىپ آلتى. بۇ ۋاقىتتا شىمالدا قىمۇل، آلتاي، تورپان، بەش بالىق، ايمىل، ايللى قاتار جايلاردا اۇيغۇر ايد قوت دەۋلىتى آلتي شۇردە، قاراخان دەۋلىتى مېدانغا كەلگەن. اوندىن سوڭ قاراخانلار دەۋلىتى شىمالدىكى قارلوق، يىغما، توخسى، اوغراق، چىگىل قەبىلەلەرنى ئۈزىگە، بۇ سۇلتانلار بىلەن، بالاساغون بىلەن، قەشقەرنى پاى خەت قىلدى. كىيىن اۇيغۇر ايد قوت حەكۈمىتى قاراخان دەۋلىتىگە مەنئە ئارىپان جاندا اطاعت قىلدى.

اسلام دىنى نىڭ كىرىشى

تورك خەلقى اسلام دىنىغا كىرىشەن بۇرون بوددا، مانى شىمانى دىنلار بىلەن ايدى آلتي شۇردە قارا خانلار دەۋلىتى قۇرۇلۇشەن بۇرون عرب اسلام كىرگۈزگۈچى كىتاب غەربى توركىستان توركلرى نىڭ كۆپچۈلۈكىنى مۇسلمان قىلغان. غەربدىكى اسلام دىنى شۇرقە پەننى سۇداگر، سەلتەنەتلەر بىلەن كىرىشكە باشلىدى. 932 نىچى يىلى بوخارا دىكى اسلام سامانى دەۋلىتىدىن ابونصر آتلىق بۇرغالارنىڭ باش بولۇپ آرتۇچ قىلدى. بۇرغالار يولداشلىرى بىلەن نماز ئېلى اولتۇرغانىنى آۋغاچقان خانلار پادىشاسى نىڭ اوگەنى ئۇلارنى ستۇق بوغراخان كىرۈپ قالىدى. ستۇق بوغراخان بۇنۇشەن مەنئە بولۇپ ابونصر دىن سورايدى. اسلام دىنى نىڭ حەقىقىتىنى بىيان

قىلغاندىن سوڭ زېرەك ستوق بوغراخان ايماق كەلتۈرۈپ مەسلمان بولدى. امما مەسلمان بولغانىنى مخفى توتۇپ ئۆزىنىڭ اشەنچىلىك داملىرىنى مەسلمان قىلىپ بىر جەمئىيەت تەشكىل قىلدى. پەلان بولمىدە ستوق بوغراخان قەشقەرگە كېلىپ ئۆگەي. آداسى ايسىن بوغرا خاننى اولتۇرۇپ، ئۆزى خان بولدى. ۋە بىتون قۇل ئاستىدىكى پورتىلارغا اسلام دىنىغا كىرىشكەن دەپ بويۇرۇق توشۇردى. ياراتقان بالاساغون، قارلۇغلار قارشىلىق كۆرسەتمەي مەسلمان بولدى. امما، كوچا، خوتەن خلقى ۋە ئۇيغۇرلار قېۋل قىلماي قارشى چىقتى. ستوق بوغراخان ئۆزى خوتەننى قايتا اشغال قىلىپ خەلقنى مەسلمان قىلدى. كوچا، قاراشەھىرىنى قولغا ئېلىپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار بۇرۇنقى دىندىن چىقامسلىق شەرت ئاستىدا يەنە قارا خانغا اطاعت قىلدى.

موسى بوغراخان، ھارون بوغراخان زامانى

ستوق بوغراخان 22 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ۋاڧات بولغاندىن سوڭ ئوغلى موسى بوغراخان خان بولدى دېگەن خەبەرنى باشلاپ خان خوتەن خلقى، ئۇيغۇرلار يەنە اطاعتتىن باش تارتىپ قوزغۇلاش كۆتۈردى. موسى بوغراخان خوتەننى اشغال قىلدى. اسلام دىنىنى تارقىتىشدا ستوق بوغراخانغا ياردەم بەرگەن ابۇ نەسر ئىبن ئوغلى ئەبۇ الفتح (لقبى ئالبى تېكىن غازى) موسى بوغراخاننىڭ ئەمرى بىلەن ئېلى دېڭىز ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خەتلەرنى چاقىدى. ئۇيغۇرلارنى ھايداپ چىقاردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئالبى تېكىن غازى قاراشەھىرى بىلەن تورپاندىكى ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى بەش بالىق تەرەپكە سۈرۈپ چىقاردى. ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەندە، بەش بالىق رايونىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار تېڭىرى تاغنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا استىھكام قۇرۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ سوقۇشتا ئالبى تېكىن غازى شەھىد بولدى. ئۇيغۇرلار يەنە كۆچمەن تورپان، كەنگەننى قايتۇرۇپ ئالدى. شەھىد بولغان ئالبى تېكىن غازىنىڭ مازارى ھازىر نەن سەن تاغىدا تۇرىدۇ.

ھجرەنىڭ 72-نچى يىلى موسى بوغراخان ئولوب، ئىنچىسى ھارون بوغراخان خان بولدى. بوئويغورلارنى ئوزاڭاقتى آستىغا كىرگوزوب بولوب، عاجزلاپ قالغان سمانى دەولتىگە ھجوم قىلىپ وغانە، سمرقاند، بوخارانى ئىشغال قىلدى. ھارون بوغراخان سىمىز قىندە انغرىپ ئولگەندىن سوڭ بورونقى سمانى دەولتىنىڭ قاچىب كىتكەن پادىشاسى امرنوح سالچوق دەولتىدىن ياردەم ئالب بوخارانى قايتوروب آلدى. بوغراخانلار ئەولادىدىن بولغان ايلكخان (على تكىن) ھجرەنىڭ 371-نچى يىلى بوخارانى يىنە باسب آلب 127-يىل ھكوم سورگەن سمانى دەولتىنى يىقتى.

قاراخان دەولتىنىڭ ئاقىبىتى

قاراخان دەولتىدە ھارون بوغراخاندىن سوڭ يوسوف قىلىر خان، ايلكخان (على تكىن) محمود بوغراخان، طغرول بوغراخان، ابراهيمخان خانلىق قىلدى. الاخرقى دەولردە قاراخانلاردە ئىتى غىربى توركىستان شىرقى توركىستان دەبايكى پارچەغە بولوندى. 1136-نچى يىلى قاراخطايلار خانى نوسى گورخان شىرقى توركىستاننى ئورناتدىكى چىگرا پامىرتىڭى، انجە دەرياسى بولدى. مىلادى 680-يىل ھكوم سورگەن قاراخان دەولتى يىقتى.

قاراخانلار دەورىدە ھىزىت

قاراخان دەورىدە غىرب مەدنىتى بىلەن توركى مەدنىتى بىرلەشكى. كۆپ عالم - فىلسوفلار يىتىشدى. يىڭى عمارەتلەر، جامىع، مەدرىسە، گومبازلار قورولدى. عىسكىرى اشلار رەسمى تىشكىلى يولغا قويوندى. سازمەوزىقا كۆپ رىواج تاپدى. بىر گونكى دەوردە بىوك كۆپ قىمەتكە اىگە بولغان دىوان لغت الترىك ئاتلىق قاموسنى شوزاماندا محمود كاشغىرى اشلەن چقان. عالم يوسىف طرفىدىن قوناق قوبىلىك ناملىق اثر مەيدانغا كىلگەن. بونىڭ سىرتىدا كۆپ رومان، قىسە، ھكايە، داستانلار يازىلغان. بونىڭ سىرتىدا صناعت، تىجارەت، زىرا ھىچا كۆپ تىرقى قىلدى.

قارا خىتاي دەۋلىتى

مانچور يورتىنىڭ جەنۇبى قىسمىدا ياشىغان قارا خىتاي ئاتاملىق بىرتورك قەبىلىسى، شەرقى ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغان قىرغىزلەر بىلەن سوقۇش قىلىپ، شىمالىي ماڭغۇلىستاندىن قىرغىزلارنى يۈرۈنقى يۇرتلىرى بولغان يېنى سى (ياما) غا قوغلىدى. مىلادى 907 - يىلى قارا خىتايلار شىمالىي چىنغا ھۇجۇم قىلىپ، پىچلى رايونىنى اشغال قىلىپ بەي جىن (خان بانق) نى مەركەز قىلدى 903 - يىلى قوربىھەنى ئالدى. 1004 - يىلى چىن دەۋلىتى قارا خىتايلارغا اطاعت قىلدى.

يوقۇردا ايتىلغان ئۇيغۇر قارا خىتايلار ئالتاي يولى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى اشغال قىلىپ قارا خانلار دەۋلىتىنى يۇقىرىدىكى.

ئۇيغۇرلار قوزغىلاشى

ھىجرەتنىڭ 605 - يىلى ئۇيغۇرلار، قارا خىتايلارنىڭ ايدىقون يۇرتى غا قۇيىغان باشلىق شادكامىنى اۋاتۇرۇپ استىقلال اعلان قىلدى. ۋە مانغولىيەدە يېڭى باش كۆتۈرگەن چىڭغىزخاندىن ياردەم. سو راب دەۋر باي ناملىق بىر ئادەمنى كۆپ سوغات بىلەن الچى قىلىپ اې بەردى. چىڭغىز خانغا ئۇيغۇرلاردىن كۆپ مەھەم، كاتىپلار اېبەردىلەر چىڭغىز خان قېۋىل كۆرۈپ ياردەم بەردى. قارا خىتاي پادىشاھى گور خان خوارزم شەھىنى مەغلۇپ قىلغاندىن سوڭ، ئۇيغۇرلار قورقۇپ چىڭغىزخاننىڭ ھەمىيەسىگە كۆردى. خوتەن خەلقى ھەم قارا خىتايلاردىن باش تارتىپ چىڭغىزخان ھەمىيەسىگە كۆردى. بونىڭ سەرتىدا اېمىل اطرافىدا كۆچلۈك خان باش كۆتۈرۈپ قارا خىتايلارنى سوقۇشۇپ قۇتقاندى.

يۇرتىنىڭ چىڭغىزخان قولىغا اۋتۇشى

مىلادى 1117 - يىلى چىڭغىز خاننىڭ چەنە نوپان ئاتلىق بىر قوما ئىدائى قارا خىتايلار دەۋلىتىنى يۇقىرىقى كۆچلۈك خان بىلەن سو قوشۇش باشلىدى. بو سوقۇشدا ئۇيغۇرلار، قارلۇغلار چىڭغىزخانغا ياردەم بەردى. كۆچلۈك خان قەشقەر، بەدەخشان قاتارلىق جايلارغا يۆتكەلدى.

لەرغا چېكىنىپ بارىپ ئاخىرى ماشغوللار قولىدا ئۆلدى. چىڭگىز خان ئالتى شەرگە ئويغورلاردىن ماشغوللار سىيا ئاتلىق ئادەمنى باشلىق قىلدى، بۇ ئادەم ئاتقان بولغانلىقتىن چىڭگىزخان ئونى دىغلان دەپ ئاتار ايدى. (دىغلان موڭغولچە ئاتساق دېمكسور) چىڭگىز خان دەۋرىدە سودا تىجارەت كۈچلەپ چىڭگىز خان تەرەپىدىن تۆرت يۈز كىشىلىك بىر كارۋان شىرقى تۈركىستاندىن خىۋا رىزمغا باردى. بۇ تۆرت يۈز ئادەمنى خىۋا رىزم شاھى چىڭگىزخان جاسوسلىرى دەپ بوخارادا ئۆلتۈردى. بۇ سەبب بىلەن چىڭگىزخان غەربكە يۈش قىلىپ سۈفۇش باشلىدى. ئاخىرى غەرب تۈركىستان ھەم چىڭگىزخان قولىغا ئۆتتى.

چىڭگىز خاندىن سۈشقى احوال

چىڭگىزخان حىيات واختىدا ئۆزىگە تابع بىتون دەۋلەتنى 3 ئوغلىغا تىقسىم قىلىپ بەرگەن. غەربى تۈركىستان ۋە شىرقى تۈركىستاننىڭ ئالتى ايمىلدىن باشقا جايى 2نچى ئوغلى چىڭتايغا بولۇپ بىرىلگەن. ئالتى ايمىل 3نچى ئوغلى ئوكتايغا بىرىلگەن، چىڭگىزخان دەۋلەتنىڭ چىگراسى غەرب بولغارىيە، شىمالى سېرىيە، شىرقى ياپونىيە، جىنۇبى كوك دەريا، تىبەت ايرانغا قىلىرى كىشىگەن. چىڭتاي خان ئالمالقنى پاي تىخت قىلدى. چىڭگىزخان ئوكتايدىن سوڭ 1228نچى يىلى قارا قورومغا بارىپ ئوندا توردى. فوبىدادا تۇرغان ئوكتاي خاندىن ئالتى شەردىكى دوغلان بىگنى، ئويغور ايدىقون ھكۈمەتنى ئۆزىگە اطاعت قىلدۇردى. بورون بولر ۋەم مستىقل حالدا ياشىغان. چىڭگىزخان زامانىدا ئويغورلارنىڭ علمىغا لىمىرىدىن كوپ علم ۋە يازو ئوگۇنۇپ ھكۈمەت اىشلىرىنى ايلەپ بارغان.

چىڭتاي ئولۇپ بالالىرى زامانىدا ايمىلدىن ايسىن بوغاخان باش كۈنۈزۈپ چىڭتاي دەۋلەتكە باش بولدى.

توغلۇق ئەمور دەۋرى

ئىسپان بوغاخان ئولۇپ ئورنىغا خان بولغۇدەك ئوغلى يوق
ئىدى. كىچىك خاتۇنىدىن بولغان 8 ياشار توغلۇق ئەمورنى چوڭ
خاتۇنى ماشغولىگە ھايداۋاتقان بو ئورتادا خانلىق ئالاشىپ چى
تاي، ئوكتاي اولادى ئورتاسىدا سوقۇش چىدى: ئاخىرى بول
ماي توغلۇق ئەمورنى 18 ياشقا كىرگەندە خانلىق تىختىگە ئولتور
غوزدى. توغلۇق ئەمور خان بولۇپ 4نچى يىلى مولانا راشىدالدىن
خانلىق عالمىنى دەۋەتى ئىلە اسلام دىنغا كىرگەندىن سوڭ مسلمان
مان بولمىغان ئادەملەرنى مسلمان قىلدى: شىرقى تىمور كىستانغا خان
بولغان.

بو توغلۇق ئەمور مىلادى 1328-يىلى غىربى تىمور كىستاندا چىڭغزغا كىمىتىمى
يىقتان بارلاس تىمور كىرىگە قارشى سوقۇش آچدى ۋە غىربى تىمور كى
تاننى قولغا آلدى. كىيىن بونىڭغا قارشى غىربى تىمور كىستاندىن ئىل
ياس خوجە، تىمور بىگىلر قوزغولان كىتوردى. توغلۇق ئەمور ئول
گەندىن سوڭ تىمور كىستاندا تىمور بىك، امىر حىسەن، ئىلىياس خوجە،
قىمىرالدىن بىك، شىمشالدىن بىك، دوغلان بىكەر ئورتاسىدا كوپ ئال
لاش تارتىشلار بولۇپ ئۆتتى.

ئىلغىرلارنىڭ مسلمان بولغانى

مىلادى 1357-يىلى توغلۇق ئەمورنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجە ئوغ
لان خانلىق تىختىگە ئولتورۇپ، 1355-يىلى باشلاپ چىن عطاغىتىدە
بولۇپ قالغان قىمىل، باركولغا 1381-يىلى عىسكىر ماشغورۇپ، بو
جايلارنى اشغال قىلدى. ۋە ئىد قوت حاكىمىتىنى يوقىتۇپ، بو
ۋاقىتقا قىمىر بولماي كەلگەن ئىلغىرلارنى قاتتىق سو
قۇتتۇلار. دىن سوڭ زورلاپ مسلمان قىلدى. خىزىر خوجە ئىلغىر بىر
ئىمىنى ئالغاندىن سوڭ تىمور پاننى ئىغا قىلىپ (تىمور پان ماشغولىچە بىر
لك دىگەن سۆزدور) ۋىلايەتەركىزى قىلدى. خىزىر خوجە زامانىدىن
باشلاپ تىمور پان اطرافىدىكى ئىلغىرلار اسلام دىنغا كىرگەن
بولدى:

چىغتاي موڭغول دەۋلىتىنىڭ يېقىلغانى

چىغتاي اولادىدىن بولغان خىزىر خوجە خان ۋاڧات بولغاندىن كىيىن سوڭ ئونوڭ ئولادىدىن محمد خان، شىخ جىهان خان، شىر محمد خان، اسىن بوغا خان، يوسىڧ خان، سلطان محمود خان، محمد شىبىانى خانلار خان بولۇپ ئۆتتى.

سلطان محمود خانغا قىدەر بولغان 300 يىللىق دەۋلىتىنى چىغتاي موڭغول دەۋلىتى دەپ آتايىمىز. چىغتاي دەۋلىتى دەۋرىدە تالاس، ايللى، يىتىسو، ايمىل آلتى ئۆلكىلەرى سوقۇش مەيدانى بولۇپ مەدەنىي شەھەرلەر خراب بولۇپ، بوچايلار كوچمەنچى ماڭغوللار نىڭ ياقىغا آيلاندى. آلتى شەھەر، بەش بالق، تورپان ئۆلكە لىرى ئۆزى چە ۋەيران بولدى. سلطان محمود خاننىڭ ۋاڧاتى بىلەن چىغتاي دەۋلىتى يېقىلدى.

سەئىدە ھالى دەۋلىتى

سلطان محمود ۋاڧات بولغاندىن سوڭ چىغتاي ئولادىدىن خان بولۇپ مەدەنىيەت ئادەم قالمىدى. آلتى شەھەر نىڭ غەرب ۋە جەنۇب قىسمى سلطان، بابىكەرى ايدارەسىدە، كوچارىن قىمۇل، بەش بالق، ايللىغا قىدەر جاي آلاچە خان ئوغلى منصور خان نىڭ ادارەسىدە، اسىڧ كەۋىل اطرافى ۋە يەتتىسو ئۆلكە لىرى كوچمەنچى قىبىلىلەر ايدارەسىدە مە بولۇپ قالدى. 1502 يىلى سەئىدە خان سلطان بابىكەرىنى قاچۇرۇپ ئۆزىنى ئىرقى تور كىستانغا خان قىلىپ، مىلى تورك دەۋلىتىنى قوردى. سەئىدە خان بولسا، احمد آلاچە خاننىڭ ئوچونىچى ئوغلى دور. سەئىدە خان كوچلانغاندىن سوڭ آغاللىرى بولغان مەنور، ايمىن خوجەلەر ھەم ئونوڭ اطاعتىگە كىردى.

سەئىدە دەۋلىتىنىڭ چىگىراسى غەربى پامىر، فرغانە، شىمالىي بالىش كولى، تارباغاتاي تاغلىرى، شىرقى موڭغولستان، چىنخا ئىللىرى بولدى. 1505 - يىلى سەئىدە خان خوتەنگە سىياحت قىلدى. بۇ ۋاقىتتا چىچىن چىرقاق ۋە قىرىم اھالىسى بولغان ئويغۇرلار اسلام

دېنىنى قېول قىلماي بوددا دېنىدا قالغىن ئېلىپ، سەئىدە خان سىرىغ ئويغورلارنى اسلام دىنىغا كىرگۈزەلەتتى. ئۇچۇن چىرچىنىككە ئىسكىر ماڭدۇردى. سىرىغ ئويغورلار ئۇزاق تۇر، جاڭ-گىلارغا قاچىر سەئىدى. سەئىدە خان خوتەندە تۇرغاندا، قارا قول (ئارىن بارى-خان) دېكى قىرغىزلار والىسى محمد، سەئىدە خاننى باش ئورمەن ئۇچۇن ئوزبېكلەر بىلەن دوستلىق تۈزى دېگەن خېر آشلايدى. سەئىدە خان دەرحال بارىسغانغا بارىپ محمد قىرغىز باشلىق قىرغىزكانە تا لىرىنى توتۇپ، ماللىرىنى ضبط قىلىپ، قىرغىز لارنى ئوزاطاقتىدە ساقلاب قالدى.

قازاق ۋە ئوزبېكلەر

قىدىمى زامانلار دىن باشلاپ شىرقى ياۋروپا، سېر، خىز، آرال دېڭىزى، توبول، ايرىش دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان كوچمىچى توروكلەر، نايمان، گېرايت، قونگرات، ئويرات، پىچىك، آلاچ، آر بون، چاپاس، قاما، باشقىرد، چواش، چىرەپش، چىگىل، بىسەل، قالاچ دېگەن نام آستىدا ياشىغان. چىگىز خاننىڭ آلتون ئوردا دەۋلىتى زەمبلاشقاندا، بولار آلتون ئوردانىڭ اطاعتىدان قاچىپ يراق جايلارغا بارىپ عىبان كوتورۇپ استقلال اعلان قىلغان. بو قاچىقۇچى توروكلەرگە قزاق آتى بىرىلگەن بولۇندا باشلاپ بولارغىسا قازاق آتى سىگگەن. 1481 - يلى احمدكداى خان، براندوق خان، قاسم خانلەر قىچاق دىشى، سېردە ياشاۋاتقان يوقارقى كە، چىمىچى توروكلەرنى ئويۇشتورۇپ بىر دەۋلت قوردى. بو دەۋلت 1723 يىلى يىغاقلىرىدا ياشادى. بونىڭغا قازاق دەۋلىتى دەپ نام بىرىلدى.

ئوزبېك بولسا، چىگىز خان اولادىدىكى غىربى توركىستانغا خان بولغان بىر خان نىڭ لىقى، بو لقب آستا - آستا بىر خىلقنىڭ نامىغا ئوزگورۇپ، غىربى توركىستان خىلقى ئوزبېك خىلقى دەپ آتا لىشقا باشلىغان.

قازاق قرغز قالماق واقعه لىرى

سەئىدە دەولەتى 1510 — يىلى ايمىل دىكى قالماقلەرنى ئوزىگە قاراتتى. بولار بورون چغتايغا قازاق، كىيىن مستقل ياشاغان 1513 — يىلى قازاق خانى طاھر خان ئوز تايەسى مەنفت قەبىلەسىنىڭ قوزغولۇشى بىلەن يىڭىباب، سەئىدە خان، حمایەسىگە قاچىپ كېلىپ، بو جايدا توروب قرغزلار بىلەن مەخفى علاقه تۈزدى. 1514 — يىلى طاھر خان قرغزلار بىلەن بىرلىش تۈيۈقسۈزدىن قوچقار باشىغاھجوم قىلىپ كىردى. بونى سەئىدە خان آشلاب دەرھال عىسكەر ماشدور دى. طاھر خان، قرغزلار ايلەنىڭ شىرق طرەفدىكى كۈنگىس يايلافيغا يۈتكۈلۈپ آلتى. آخىرى سەئىدە خاننىڭ قوۋدەتى عاجزلاپ قازاق ۋە قرغزلار شىرقى تۈركىستاننىڭ شىمالى قىسمىنى ايتكىلەپ بىر دەولت تەشكىل قىلدى.

سەئىدە مىلى دەولتىنىڭ آخىرقى دەۋرى

سەئىدە خان آخىرقى دەۋردە ئوغلى سىلطان عبدالرشىد، كىيۈغلى حىدر مەرزىلەرنىڭ قوماندانلىقى بىلەن بىلورستان، بىدخشان، تىبەت، كەش مېر، كوكو قاتارلىق جايلەرنى ئوز اطاعتىنى آستىغا كىرگۈزدى. سەئىدە خان ۋافات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى عبدالرشىد خان بولدى. بونىڭ زامانىدا ئالتاي، ايمىل دىن باشقا شىرقى تۈركىستان تۈپراغى سەئىدە مىلى دەولتى بولۇپ قالدى. بۇ دەۋردە يۈرتىدا تىنچلىق داۋام قىلدى. 1559 — يىلى عبدالرشىد خان ۋافات بولۇپ ئورنىغا اوغلى شىجاع الدىن خان بولدى. تورپان ۋالىسى مەنصور ئورنىغا اوغلى شاھ خان بولدى. سەئىدە مىلى دەولتىنىڭ آخىرقى دەۋرىدە ئونىڭ ۋالدى عبدالكەرم، مەھمەد خان، عبدالطفىلىر خان بولۇپ ئوتتى. عبدالرشىد خان اولادىدىن تورپانغا ۋالى بولغان عبدالرحىم خان نىڭ ئوغلى عبداللە خان اچكىي اخىتلافنى باستۈرۈپ، بىتون سەئىدە دەولتىگە خان بولدى. 1639 — يىلى ياركەندنى مەركىز قىلىپ ئوزىنىڭ خان اعلان قىلدى. عبداللە خان غەربكە يۈرۈشكە ھازىرلىنىپ، ئون غاندا، خوقەند، تاشكەند خانلىرى مەن اطاعت قىلدى. عبداللە خان يۈرتىنىڭ سۈپچىلىق ئەمىرى ان اشلىرىغا كۆپ كۈچ چىقاردى؛

1656 - يىلى چرچىن تاغلىرىدىكى سرغ ئويغورلارنىڭ قوزغولا شىمى باشلاندى. عبداللە خان بوقوزغولا شىمى باستورماق ئۈچۈن كۆپ عسكەر ماشدورۇپ كىرىپ، چرچىن تاغلىرىدىكى سرغ ئويغور نىڭ كۆپ قىسمىنى ئولتورۇپ، قوزغولا شىمى باستورۇپ آلدى.

قالماق لەر استىلاسى

عبداللە خان زامانىدا، قالماقلار كوچلۇنۇپ، قازاقلارنى يىڭىب 1651 - يىلى غولجا، بەش بالىق، تورپان، قىمۇلغا قەدەر ھىجوم قىلىپ عبداللە خاننىڭ قوۋەتىنى عاجزلاتتى.

شۇنداق قىلىپ فقط آلتى شەھەرلا عبداللە خان ادارەسىدە بو لۇپ قالدى. عبداللە خان ئوزۇنلۇغلى عبداللە مومىننى ئولتورغۇ-زوب ئوزى ھىندىستان، مەككە قاتارلىق جايلارغا بارىپ چەتئە ۋافسان قولىدى. عبداللە مومىن، يولبارس ئاغا اينى ايىكىسى ئورتاسىدا سو قوش چىققاندا، عبداللە خان اينىسى اسماعىل بواچكى اختلافنى باستورۇپ ئوزى خان بولدى. بىزنىڭ زامانىدا ھىجرا خواجهلەر دن ھىدايت اللە خواجهنىڭ نىفوسى كۈنلن - كۈنگە كوپەيدى. بو آدم خانلىق تىختىنى قولغا آلتماق ئۈچۈن ھىرىدلىرىدىن فايدىلىنىپ 1668 - يىلى ياركەندنى اشغال قىلىپ، اسماعىل خاننى اسىر قىلىپ ئو دىنى خان اعلان قىلدى. 3 - 4 ئاى ئوتتەمى خانلىق خانىدانىدىن ھىدايت اللە خان قوۋەت توپلاپ ھىدايت اللە خاننى يارىتىدىن ھىدايت اللە خان چىقاردى. ھىدايت اللە خان ايلىغا قاچىپ بارىپ، قالماق خانىنى كالىدان قونتاچى دن ياردەم سورادى.

3- باب كىيىنكى زامان تارىخى

قالماقلار دەۋرى

ئوزۇندىن آلتى شەھەرگە كوزى توشۇپ ئورغان قالماق خانىنى كالىدان قونتاچى، ھىدايت اللە خاننىڭ بىتۈپلەگەن ياردەمىنى قىبول قىلدى. قالماقلار ئوز لىرىنىڭ شىرفىنى ئالدى بولغان آھاق غە ۋانىنى تىقىم قىلدى. شۇندىن سوڭ ھىرىدلىرى ھىدايت اللە

خاننى آپاق خواجه دەپ ئاتايدىغان بولدى. گالدىن قونتاچى 167 — يىلى آپاق خواجهنى ئالدىغا سالىپ قالماق عسكىرلىرى بىلەن ئىتى شەرگە ھجوم باشلادى. بومجۇمدا آپاق خواجهنىڭ تشويقى بىلەن ئونوڭ قەشقەر، ياركەندىكى مەيدانلىرى چىكى تەرەپتىن يار دەم بەردى. آخرى ئالتى شەھرنى قالماقلار استىلا قىلىپ ئالدى. 170 يىلى ھۆكۈم سۈرگەن مىللى سەئىدىيە دەۋلىتى يىقىلدى. آپاق خواجه قالماقلار تەرەپتىن ئالتى شەھەرگە ھۆكۈمى والى بولۇپ بەلگۈلەندى. گالدىن قونتاچى ئولگەندىن سوڭ ئونوڭ نېرەسى رابدان قان بولۇپ تورپان، ايلى، ايمىل ئالتاينى اداره قىلىپ، 1701-يىلى چىن بىلەن ئوروشۇپ موڭغۇلىستان، قىمۇل، باركوللارنى قايتۇرۇپ ايلى، قىمۇلنى ھىم ئوز اطاعتىگە كىرگۈزدى.

رابدان ئولادى دۋانىسى، آمورسنا لار زامانىدا بولار ئورتاسىدا با خانلىق تالاشىش سوقۇش كوتۇرۇلۇپ، آمورسنا مغلۇب بىلەن بىلەن جىنگە بارىپ، چىن خانى چەنلوڭ (ھانچور) دىن ياردەم سورادى. چەنلوڭنىڭ ياردىمى بىلەن آمورسنا چىق دۋانىسى خانىسى بىلەن يوقۇتۇپ ئوزى خان بولدى. ياردەمگە كەلگەن چەنلوڭ ھەم ئىككى قايىت كەتمەي تۇرغانلىقىدىن 1752-يىلى آمورسنا چەنلوڭ عسكىرىنى چىقارماق ئۈچۈن سوقۇش دى. بوعسكىرلارنىڭ قورقۇنۇشى چاوخونى قاچىپ كىتىپ، 2-نچى قىتەم كۆپ كۆچ بىلەن چىقۇپ، آمورسنانى سېزگە قاچۇرۇپ ايمىل، ئالتاي، غەربى موڭغۇلىستاننى ئىمال قىلىپ ئالدى. شۇنداق قىلىپ 1753-يىلى قالماق دەۋلىتى يىقىلدى.

آپاق خواجه دەۋرى

بوفورقى سۈرەت بىلەن آپاق خواجه والى بولۇپ بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن سوڭ وافات بولدى. بونوڭ ئورنىغا گالدىن قونتاچى بىلەن ئونوڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى والىسى بولدى. بوقالماقلارنىڭ ادارەسى ئاستىدا بولۇپ قالغان ئالتى شەھەر ھۆكۈمرانلىقى مەنەئىتى خاراب بولدى. قالماقلار خلىققە كۆپ ظۇلم قىلىدىغانلىقىدىن قوزغۇلۇڭ كوتۇرۇلۇشقا باشلىدى. آپاق خواجه نىڭ

أولادى ايككى پارچەغە بولونۇپ، بىر قىسمى قالماقلارغە قارشى عصر كوتوردى. يەنە بىر قىسمى قالماقلار اطاعتىدە بولماقنى استەدى. ئۇ تادا سوقوش چىقتى. بوايىكى گروھنىڭ قالماقلارغا قارشى چىقىپ پامىر تاغلىرىدىكى كىچىك تىللاردا ياردەم ئالغانلارغا قارا تاغلىرى دىگەن نام بېرىلدى. قالماقلاردا ياردەم ئالغان گروھغا ئاق تاغلىرى نامى بېرىلدى. بىسوايىكى پارچاغا ئايرىلغان قارا تاغلىق، ئاق تاغلىق اوزون يىللار ئوزۇنراق سوقوش قىلدى. كۆپ قان توكولدى بىراقچە قىتم اوزۇنراق قىلغان بولمىدى.

1695 — يىلى غا يەتكەندە قارا تاغلىق غالب كىلىپ، تامام ئالتۇن شەھرىنى اشغال قىلدى. ئۆلمەي قالغان ئاق تاغلىق دانيال خواجە باشلىق اىلىغا رابدان خاننىڭ قىشقا چىقىپ باردى.

رابدان خان كوچ تۇپلاپ دانيال خواجەنىڭ اوغلى بورھان خواجەنى كۆپ قالماق عىسكىرى بىلەن ئالتى شەھەرگە ماڭدوردى. 1726 — يىلى قارا تاغلىق حىكومتىنى يىقىپ، ئاق تاغلىق حىكومتىنى قوردى. رابدان خان كوچاغا خوجەسى بىگىنى، خوتەنگە بورھان خواجەنى، قەشقەرغە ئوزاينىسىنى والى قىلدى.

مانجورلار استىلاسى

مىلادى 1750 — يىللىرىدىن باشلاپ بىتون چىن مانجورلارنىڭ اە رەسىمى ئاستىدا بولۇپ قالدى شىرقى تور كىستاننى قالماقلار ادار قىلغان زامانلاردا چىندا مانجورلار كوچلۇنوشقا باشلىغان ايدى. كىيىنكى زامانلاردا مانجورلار بىلەن قالماقلار ئورتاسىدا بىراقچە قىتى سوقوش بولدى.

قالماقلاردا بورھان خان ئالتى شەھەرگە والى بولۇپ تۇرغاندا قالماقلار خىلقنىڭ مال ملكىنى بولاش، ادم ئولتۇرۇش، اشلىق بىر كۆچايتىدى. ظلوم خىدىتىن آشتى. قوزغولۇك كوتوردى. كۆپ اداەت لار ئولدى. شىچ بىر علاچ بولمىدى. بورھان خواجەنىڭ ظلمىدىن قور تولماق ئوچون مەرىشەلەردىن بىر ايككى ادام قاچىپ چىقىپ 14 كىچە قىلدى ادم بىرلىشىپ مانجور خانى جەنلوشكىدىن ياردەم سوراپ بەك چىنگە باردى. چەنلوك بولارنى ياخشى كوتۇپ ئالدى.

1752 — يىلى چەنلوڭ ئامور سىناي بوقانماق ئوچون چاوخونى بىلىغا ماشىمۇرغاندا، مەككە تور كىستانلىقلارنى قوشۇپ بىرگە ماشىمۇردى، بو ئاداملار ئالدى بىلەن تور فېسان؛ ئالتى شەرگە ەخنى آدەم ماشىمۇرۇپ، مانجولارنىڭ ياخشىلىقى ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش لازىملىقى خەلق تەشۋىق پورگوزدى. چاوخونى ئامور سىنا بىلەن سوقۇشۇپ تۇرغاندا، بو ئادەملەرنىڭ پورگوز گەن تەشۋىقى آرقاسىدا، تورفان، كوچا، ئىدالىسى قانماق كاتتا ئىزىنى ئولتۇرۇپ، مانجولارغا ياردەم بەردى. چاوخونى ئىلەنى ئېلىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، آق تاغلىقلارغا مۇسۇب بولۇپ بورمان خواجه بىخشانغا قاچدى. ياركەند، خوتەنلەر ئورۇشسىز مانجولار نىڭ قولىغا ئوتدى. ئالتى شەھەدە قالماقلار تائىرى توگىگە ئېدىن سولڭ، چاوخونى ئېلىغا قايتىپ بېرىپ، ئىلەنى پاي تىخت قىلدى. چەنلوڭ شىرقى تور كىستانغا ئىمومى ۋالى (جاشىچوڭ) قىلىپ چاوخونى بەلگىلىدى. بو ئىمومى ۋالى (جاشىچوڭ) بىتون شىرقى تور كىستاننى 36 ناھىيەگە ئايرىپ، بىر بىر ناھىيەگە بىردىن ئامبال (حاكىم) قويدى.

بىرىنچى زۇلمىدىن قوتۇلۇپ يانا بىرىنچى زۇلمىغا

ۋىچىرىش

يوقۇرقى ئادەملەر قالماقلارنىڭ زۇلمىدىن قوتۇلماق ئوچون مانجولارنى باشلاپ چىقىپ، شىرقى تور كىستاننى ئۇلارنىڭ زۇلمىغا تەغلاپ بەردى. ئىمومى ۋالى بولغان چاوخونى تارىخى بىنالەرنى، سۇران، گومبەز، جامىع مەدرىسەلارنى بوزۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باج خانە، چارەن خانە، بوخ خانە، عىسكەر خانە سالىدى. ئورتىدىكى باي ئادەملەرنى تور بى يوللار بىلەن يوقۇتۇپ ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى تارتىپ ئالدى. ئىۋان-سلىق، كوپەينى، ظۇم بارغانسېرى كوچايدى، ئالتى شەھەر ەن كوپ ئادەملەر قاچىپ غەربى تور كىستانغا كوچۇپ كەتتى. چەنلوڭ شىرقى تور كىستاننى قولغا ئېلىپ بولغاندىن سولڭ بو ئون ياردەم قىلدىن ئالدىغا كەلگەن ۋە مانجۇر عىسكەرلىرىگە ياردەم بەرگەن ئادەملەرنى بى جىنگە چاقىرتتى. ئۇلارنىڭ بەنكوزگەن ئىزى

ھەتتەگە قاراپ ۋاڭ، چاڭ ۋاڭ، گوڭ لوق خىزمەت بېرىپ قايتۇردى.
 بو ۋاڭلار يورتقا قايتىپ كېلىپ، بى ۋاسىتەبى جىن خانغا قاراپ
 ئوز يورتىدىكى خەلقكە ھاكىم بولۇپ آلتى. بو ۋاڭلار ھەر 2 سە
 پىلدا بىر قېتىم بەى جىن خان آلتىغا زىيارەتكە بارىدىغان بولدى.
 بو ۋاڭلىق مەننى بالاسىدىن بالاسىغا قېلىپ، بولارغا قارىغان خەلق
 ئولارنىڭ قولى ھالىغا كېلىپ قالدى. مانجۇرلار شەرقى تۈركىستان
 ئوز تەئىرىپنى كۈچەتمەق ئۈچۈن يوز مەڭ ئويلىك مەھاجر (چىن
 مانجۇرلار) كۈچۈرۈپ، ايانى، يىتى سو، بەش بالىق رايونلىرى
 ئورونلاشتوردى. بونىڭ سەرتىدا ايلىدا بولغان مانجۇر عەسكەرلىرىنى،
 پاقماق ئولارنى تەمىن قىلماق ئۈچۈن آلتى شەھەر، تور پاندىن يوز ئويلىك كەين
 قىلپ بىر نەچچە قېتىم دەقانلىرىنى كۈچۈرۈپ ايلىغا الب باردى بولار.
 نى دەقانچىلىق قىلماققا سالىدى. بوگونكى ايلىدا بولغان تور پان
 يوز، جىلىل يوز، عبدالرحمەن يوز، كېڭ يوز مەھەللىرى شو كۈچۈرۈپ
 بارىلغان دەقانلىردىن قالغان ئىسىملىرى بولارنى كەھنە تۈرك ئىلىدا تاراند
 چى دەپ آتالغان.

1794 ئانچى يىلى چىلى ئولكەسىدە تەبىئى فرەسى انقلاب كوتو
 رۇپ، سەندىڭ، خونەن، گەنسولارنى ئىشغال قىلدى. چەتلىك بو
 انقلابنى باستۇرۇشقا كزىشكەندە، ئونىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى
 تەئىرى عاجزلاشقا باشلىدى.

مانجۇرلارغا قارشى بىر نەچچە قەرزغەلوش

ئورال تاغلىرىدىن يىنى دەرياسىغىچە، آرال بالقاش، تارباغاتاي
 نەقەدەر بولغان جايلردىكى قازاق دەۋلىتىنى 1793 يىچى يىلىغا قەدەر
 ايلگىر — آخىر بولۇپ روسلار ئاسىبالب، ايلى رايونىغا قەدەر يېتىپ
 كەلىپ قالدى.

مانجۇرلارنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى چىنلاشتۇرماق ئۈچۈن
 ۋاڭ گۇڭلارغا مانجۇرچە كېيىم كىيەك، مانجۇرچە عادەت ئوتۇشنى
 بويرۇغانى اسلام، شەرىي يوللاردىن توساپ بودقا باغى ئورۇشقا
 مەجبۇر قىلغانلىقى خەلقكە زور ناراضىلىق ئوغۇلدى. شونىڭ ئۈچۈن
 1811 ئانچى يىلىدىن باشلاپ يورتنىڭ ھەممە جايىدا مانجۇرلارغا قارشى

قوزغولاڭ كوتورولدى. مانجورلارنى ۋە چىننىڭ كىلىگەن مەھاجىرلىرىنى يوقۇتۇپ ھەربىر شەھەر آيرىم - آيرىم مەستەق بولۇپ كەتتى. بۇ قوزغولاڭچىلار پىرلىشالماي تۇرغاندا، فرغانە خانى ئەمرخان فرغانەدە پاشاۋاتقان جەھانگىر خوجا (آباق خوجا ۋە ئۆلادى) نى كۆپەس - كۆپلەن قەشقەرگە ماڭدۇردى. جەھانگىر خوجا قەشقەرگە كىلىپ ئىنقلابچىلار بىلەن پىرلىشىپ اطاعت قىلىشقا ئىلگىرى ئۆزىنى پادىشاھ ئاھىل قىلدى. بۇ ۋاقىتتا، قاراشەھەر قالمىقلارنىڭ قولىدا، ئاھىلى، بەش بالى، تورپان مانجورلارنىڭ قولىدا قالدى. 1841-ئىچى يىلى مانجور خانى تاۋكوكۇڭ شىرقى تۈركىستانغا كۆپ ئەسكەر ماڭدۇردى. بۇ ۋەقە كىرلەر كۆچۈرگە. قەدىر ئىشغال قىلىپ جەھانگىر خوجا بىلەن ئىپتىتى قاتتىق سوقۇشۇپ. 1820-ئىچى يىلى جەھانگىر خوجا مەغلۇپ بولۇپ مانجورلارغا ئەسەرتۈشۈپ. جەھانگىر خوجا ئەينى بەي جەن گەلبە بارىپ ئۆلتۈردى. 1836-ئىچى يىلى ئىنگلىز چىن ئورنىدا ئەفەندى سوقۇشى چىقىپ مانجورلارنىڭ قۇۋۋەتى كۆچۈرۈپ ئۆتۈلۈپتۇ. قەشقەر، يار كەند، آقسۇ لار جەھانگىر خوجا نىڭ ئوغلى قولىدا قالدى.

خوتەن ئەبدىلرەھمان ئاتلىق بىر ئادەم قولىدا قالدى. افىيون سوقۇشى ئۈچۈن گەندىن سوڭ 1845-يىلى مانجورلار يانا چىقىپ تورپان، قاراشەھەر، ئاھىلى نى ئايلان، قالمىقلاردىن كۆپ ئەسكەر ئايلان شەھەرگە ھىجۇم قىلدى. قەشقەر دىكى ھاكىم خوجا جەلەل فرغانە، ھىندىستانغا قاچىدى بىتون ئالتى شەھەر مانجورلارنىڭ قولىغا تۈشۈپتۇ. بۇ ۋاقىتتا مانجورلار بۇ يورنىڭ دىنى ئىشلىرىغا ئۈستۈنلۈك قىلىپتۇ، ئالوان-ياساقنى ئۆز جە ۋارىتدۇرمىدى.

2-ئىچى قوزغۇلۇش

1851-يىلى ھەمە جايىدا مانجورلارغا قارشى قوزغۇلۇڭ كوتورۇلۇپ، خوتەندىن تورپانغا قەدەر جاي مانجورلاردىن تازىلاندى. ئامما ئىنقلابچىلار بىر-بىرى بىلەن پىرلىشالماي تۇرغاندا، فرغانە خانى شىنرەلى خان جەھانگىر خوجا ۋە ئۆلادى ۋەلى خان تۈرەنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپتۇ. ۋەلى خان تۈرە ئالتى شەھەرنى قولىغا ئايلان، ئامما مانجورلارنى يوق قىلدى.

1856-يىلى مانجورلار 3-نچى قېتىم شىرقى تور كىستانغا ھىجوم قىلىپ، وەلى خان ئورە بىلەن سوقوش قىلدى. وەلى خان ئورە فۇرغانغە قاچىدى، مانجورلار قەشقەر خانىنى قىل عام قىلدى. بو قېتىم مانجورلار قەشقەر آھالىسىنىڭ بىرنىچەمىڭ اويىلوك ئادەمنى-سى اسىر قىلىپ، بەى بىن طرەفكە ايلاب كەتتى.

1888-يىلى چىن-انگىلز، فرانسوز اور تاسىدا 2-نچى افى-ون سوقوشى چىقتى. بونىڭ سرتىدا اچكى طرەفدىن ئەى پىن انقلابى قوزغالدى. يوننەن اولكەسىدە ئوون سو (سلمان) آتلىق بىر تونۇ-گان انقلاب كوتوردى. بونىڭ آرقاسىدا، مانجورلارنىڭ شىرقى تور كىستاندىكى قوۋەتى عاجزلاپ قالدى.

3 نچى قوزغولوش

چىندا بولغان اچكى قوزغولوشلاردىن فايدىلىنىپ 1889-يىلى ايلى، يىتى سودا ترانچى، تونگانلار بىرلىشىپ، ايلىدىكى جاش-چوڭ بىلىق مانجور مەئىمۇرلىرىنى يوقوتۇپ استقلال اعلان قىلدى. كوچادا تورك تونگانلار بىرلىشىپ راشادىن خاننىڭ رەھبەرلىكى آس-تىدا انقلاب كوتورۇپ، كوچا، آقسو، كورۇلا، قاراشور، تىبور پان، قەمۇل، باركول، اوزۇمچىلەرنى مانجورلاردىن تازىلىدى.

خوتەن خلقى ھىب اللە، حاجم اوغلى عبد الرحمان، ابراھىم لار نىڭ رەھبەرلىكىدە انقلاب كوتوردى. گوما، چىن، كرىيەلرنى مانجورلاردىن تازىلىدى.

قەشقەر خلقىنى صىلىق بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە انقلاب قىلىپ، يىڭى ھىزار، فۇس آبادنى اشغال قىلدى.

يار كىند خلقى، تونگانلار بىلەن بىرلىشىپ انقلاب قىلدى. بو شىرقى تور كىستاندىكى انقلابقا ياردەم بەرگەن تونگانلار بولسا، اچكى چىندە انقلاب كوتورگەن تونگانلاردىن بىر قىسمى نىڭ بوياققاسور گون قىلغانلاردىر.

يعقوب بك دەۋرى

يوقۇردا ئەيتىلغان بويىچە قەشقەر انقلابچىلىرى ۋەلىيەت بەگىگە قەشقەرنى اشغال قىلىپ تورغاندا، كوچار انقلابچىلىرىنىڭ باشلىقى ھى راشىدالدىن بك عىسكىر تارتىپ قەشقەرگە باسپ كىردى. بۇنىڭغا نارازى بولغان ۋەلىيەت بەگ قەشقەرگە قارشى خىدايارخاندىن ياردەم سوردى. قەشقەرنى قولغا ئۆشۈرۈشكە مەقسەتلىك بولغان خىدايارخان جەھانگىر خوجانىڭ اوغۇللىرىدىن بولغان بىزىكخان تۈرەنى عىسكىر بىلەن قەشقەرگە ماڭدۇردى. خىدايارخان قاماپ قويغان يعقوب بك ناملىق بىر ئادەم بىزىكخان تۈرەنىڭ دوستى بولغانلىقىدىن، بۇ كىشىنى ئۆزى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ بارماقنى سوردى. بىزىكخان تۈرە، يعقوب بك نەرسىنى عىسكىر باشلاپ قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا، راشىدالدىن بىلەن بك قەشقەرنى بوشۇتۇپ، چىقىپ كەتتى. ۋەلىيەت بەگ قەشقەرگە كېلىپ ئالدى. بىزىكخان تۈرە قەشقەرگە كېلىپلا ۋەلىيەت بەگكە سۆھبەت قىلىشقا كىرىشپ، ئۆزىنى مۇخىم ئولتۇردى. قەشقەرگە بىزىكخان تۈرە باشلىق بولدى.

بىزىكخان تۈرە، قۇماندان يعقوب بك يارىتىشقا يۈرۈپ كەتتى. عبدالرحمان پادىشاھ كۆپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يعقوب بك تۈرەنى ھېلە-مەكراۋنى اشلىتىپ ئولتۇرۇپ يارىتىشقا، خوتەنلەرنى اشغال قىلدى. يعقوب بك سوقۇشقا قاتتىق بېرىپ، بىزىكخانغا ئاز ئولا ئالتۇن، كەمۇش بېرىپ، ھېلە بىلەن قەشقەردىن ھىندىستانغا ھاجەت قىلىپ چىقىپ ئۆزى پادىشاھ بولۇپ ئالدى.

ئاممىنى كوچاننى قولغا ئالماق ئۈچۈن يعقوب بك «مېنىڭ كۆزۈم ئۈچۈن كۆزۈم يوق» قىمولىغا مانجۇرلار كېلىپ قالمىدى، مەن شۇ يەردە سوقۇشۇمەن، سېلەر ماڭا ياردەم بىرسە شېئىر» دېگەن ھەيئەت بىلەن كوچارغا باسپ كىردى.

يعقوب بك بىلەن تۈزىگەنلەر سوقۇشى

يعقوب بكنىڭ كوچى كورلاغا يېتىپ بارغاندا، ئورۇمچىدىكى تۈزىگەنلەر دەرھال تورپاننى اشغال قىلىپ، ئۇنداق عىسكىر ئېلىپ قار

شەرگە كېلىپ قارشىلىق ئالدى. يعقوب بىك تونگانلارنىڭ قوۋىتى
اوزىنى كېلىدىن ئارتۇقلىقىنى بېلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

بۇ ۋاقىتتا چېرىننىڭ قوماندا ئىلغى ئاستىدا روسلەر غەربى
تۈركىستانغا باسپ كىرىپ، فرغانە، سەمەرقەند، بوخارا لارنى اشغال
قىلىپ خىدايارخاننى يوقا ئالدى. غەربى تۈركىستاندىن كۆپ ئادەملەر
روسلەرنىڭ باسما چىلىغىدىن قاچىپ قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى.
يعقوب بىك، غەربى تۈركىستاندىن قاچىپ كەلگەن مەئمورلارنى
ھەربى شەرگە باشلىق قىلىپ بەلگۈلەيدى. يعقوب بىك اورۇمچى، تۈر
پان، ايلينى ئالماق اوچۇن كۆپ كۆچ تۇپلاپ تۇرغاندا، تۈر
پاندىكى تونگانلار كۆچاغا قەدەر باسپ كېلىپ قالدى. 1865—
يىلى يعقوب بىك عىسكىرلىرى تونگان عىسكىرلىرىنى يىڭىپ، قاراشەر،
تۈرپاننى اشغال قىلدى. اورۇمچىگە، قاچىپ بارغان تونگانلار بۇ
ئان ھەم قاچىپ ماناسنى مەركىز قىلىپ ئالدى. ئاخىرى يعقوب
بىك ماناس، شىخو، ايلى، يىتىسوغا قەدەر جايلارنى اشغال قىلدى.
بۇ اوتتورادىكى تونگانلار، دوڭخوئاڭ، ئۇنشى، باركول، قەمۇل
طرەفكە سۈرتۈپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ غەربى پامىر، ئالاي يايلاغى، ايسغ كۆل، ئالما-
ئاتا، شىمالى بالقاش كۆلى، ئالتاي، ئارباغاتاينىڭ جەنۇبى يايلا
لىرى، شەرقى باركول تاغى، اورۇمچى قەمۇل ئاراسىدىكى شامو
چولى، جەنۇبى كىرەنلۇن تاغىغا قەدەر جاى يعقوب بىككە اطاعت
قىلدى. ئالتاي، چوچەك ولايتى ماشغولۇستان تۇپراغى خا قەمۇ
شوغلۇقى ايدى. قەمۇل، باركول، مانچورلار قولىدا قالدى.

يعقوب بىكنىڭ باستۇرۇلغان قىلغانى

يعقوب بىك بۇرۇن خوقەند خانىنىڭ امرىدە بولغان بولسىمۇ،
روسلەر خوقەندنى اشغالى قىلغاندىن سوڭ، اوزى مستقىل ھالدا
بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يعقوب بىك ئوزى مستقىل دەۋلەتتە
كەينىنى كەلدى. ۋە ئوزىگە بەدەۋلەت دېگەن نامنى بەردى.
اقسۇنى پاي تىخت قىلىپ، كۆچ قوۋەت تۇپراوم-باق اوچسۇن
8000 رەسمى ھەربى قو شۇن تۈزدى. قورال ياسايدىغان، اشخا

ئەلەر قوردى، ئوب، ملتق، دارو اشلەپ چقاردى. ھىندىستاندىن
كوب قورال ساتى ئالدى. خەلقدان نھايىتى كوب ئالوان - ياساق
يغلى.

1868-يىلى يەقوب بىك تۈركىيەگە سىپان عبدالعزىز خەزىرىغا
بىر ھىيەت ايپەرىپ، شەرقى تۈركىستان خەكومەتىنى بۇرەستەقىل اسلام
دەولەتى دەپ تونۇماقېنى ۋە بار-يۈلەك بولماقېنى سوردى. تۈر
كىيە ئۇنىڭ بۇتەلەيىنى قېول قېلىپ، يەقوب بىككە امىرال مەسلىھەت
عنوانى بەردى. مۇندىن كېيىن ھىندىستان، روسىيەگە اچىلار ايپەر
دى. انگېلىز، روس دەولەتلىرى شەرقى تۈركىستاننى مەستەقىل دەپ تونۇ
دۇ. روسىيە، ھىندىستاندىن رەسمى اچىلەر كەلدى.

2-نەچى قېتىم تونگانلار تۇرغۇلاشى

بۇرۇن مەغلۇب بولۇپ اورۇمچىنىڭ شەرق تەرەپىگە ۋە دوڭ
خوڭغا كەتكەن تونگانلار بۇرۇش 1869-يىلى اورۇمچىنى ھەجۇم
قېلىپ باسۇپ ئالدى. شۇلەيچەدىكى تونگانلار اورۇمچىدىكى تونگان
لەر بىلەن بۇرۇش اېلى يەنى سۇنى اشغال قېلىدى. يەقوب بىككە
چوڭ ئۇغلى بىك فۇلېنى عەسكەر بىلەن ئورۇمچىگە ماشىنۇردى. ئۇ
گانلار تۇرپانغا كېلىپ سەلج تېلەدى ۋە يەقوب بىككە اطاعت قېلىدى.
تۇرپانغا خەم بىك تۇردىنى والى قېلىپ بىلگۈلەپ، بىك فۇلېنى كوب
عەسكەر بىلەن مۇندا تۇرغۇزدى.

زۇرۇڭ تاڭنىڭ ھەجۇمى

چىن خەكومەتلىرى مانچۇرلار يۇننەن انقلاپىنى باستۇرۇپ ئۇ
لارنىڭ باشلىغى تونگان ئاۋن سو (سەلتان سەلىمان) نى مەشھۇد قېلىدى.
ئۇ انقلاپچىلارنىڭ قۇماندانى داخۇ تۇرت بەش مەك. تونگان عەسكەر
نى اېلىپ گەنسۇدا ھەم تۇرالمى شەرقى تۈركىستانغا سۇرۇلۇپ چە
تە. مانچۇر عەسكەرى قۇغلاپ قۇلغا چەققاندا، يەقوب بىك بارلىق
قۇرۇق تەبىي كۇرلىغا يۇتكىدى. داخۇ ئورۇمچىگە چىقىپ يەقۇب
بىك قۇرۇق تەبىلەدى. داخۇ 5-6 يۇز عەسكەرى بىلەن كۇرلىغا كېلىپ
سۇرۇپ بىكىنى زىيارەت قېلىدى. يەقۇب بىك بۇنى آقسۇدا تۇرماقۇ

امز قىلدى. ئۈرۈمچىدىكى تونگانلارداخونى قوغلاپ چقان زوزوڭ قاشغا اطاعت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. زوزوڭ تاڭ ئۈرۈمچىگە چىقىپ يعقوب بىكىن داخونى طلب قىلدى. قبول قىلمايدى. آخىرى زوزوڭ تاڭ بىلەن يعقوب بىك داوانچىدا سوقۇش باشلىدى. يعقوب بىكنىڭ ئۈرۈشماڭلىرى دېگەن امرى بىلەن بىك قولى تۈرپاننى بوشۇتۇپ بېرىپ كورلىغا قايتىپ كەلدى. ايىككى ئورتادا بىرنىچچە قېتىملىق لار بېرىپ كېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، سىلج بولالمىدى.

نياز بىك، عشور بىك لرنىڭ يعقوب بىگە خىيانتى

خوتەن واليسى نياز بىك، خزانەچى عشور بىكلار زوزوڭ تاڭغا خەفى آدەم ايىبەرىپ، ئوز لرىنىڭ زوزوڭ تاڭغا اطاعت قىلىدىغانلىقىنى وھەر قانداق خزمەتىگە حاضر ايىكەنلىكىنى بايان قىلدى. بۇ خاتىرىلەر يعقوب بىك نىڭ باورچىسىغا كۆپ آلتون بېرىپ يعقوب بىگە زەھەر ايىچىرىپ ئولتۇردى. يعقوب بىك نىڭ ئولومى بىلەن اچكى طرەپتىن قازىمۇ قارشىلىق ئوغۇلۇپ كۆچى عاجزلىدى. يعقوب بىك ئوغۇللىرى بىك قولى بىلەن خەفى قولى ئورتاسىدا تىخت تالاش جەل چىقۇدى. عشور بىك كۆپ آلتون كەموشنى ايىلب زوزوڭ تاڭ قاشغا قاتتىق قىلدى. نياز بىك خوتەنگە قېچىپ بارىپ استىقلال اعلان قىلدى. بوزىداق بىر وھىتىت اچىدە زوزوڭ تاڭ قاراشەر، كورلى، كوشارلارنىڭ باسب آلتىدى. بىك قولى خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا، نياز بىك كۆپ آلتون كەموشنى ايىلب، كورلى، چىچىن دىن ئوتۇپ كورلا زوزوڭ تاڭ باشىغا كەلدى. كىيىن خوتەنگە ئەلك احمد بىك، قەشقەرلىك محمود بىك لەر بىك قولىغا قارشى حركت قىلدى. نتيجه دە ھجرە 293 انچىنى يانى بىتون شىرقى تۈركىستاننى زوزوڭ تاڭ اشغال قىلىپ بولغان بولدى. بوقىتمىقى اشلار تامام بولغاندىن سوڭ چىن مانچور ھكۈمەتى شىرقىنى تۈركىستان دېگەن نامىنى يوقۇتۇپ شىنجاڭ دېگەن نامىنى قويۇپ، چىننىڭ بىر ئولكوسىنى قىلىپ ئۆزگەرتتى. بىر نەچچە كۈن بىر دىن چىنلىقنى ھاكىم قىلىپ قويىدى. ايىلى، يېقىن بولغان تار انچى وھتونگانلاردىن آلاماي ئۈرۈمچىنى پاي تىختى قىلدى.

ايلى، يېتى سۈنى روسلار اشغال قىلغانى

1878— يىلى انگلىز حكومىتى چىن مانجور حكومىتىدىن سى چۈەن، گەنسو، ئۆلكۈسىدىن تىبەت گە عىسكەر ئۆتكۈزۈشكە روخسەت آلغاندىن سوڭ روسلار تارانچىلارنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ايلى، يېتى سۈنى اشغال قىلىپ آلدى. روسلار چىننىڭ پېتىر بوروغدىكى سفىرىنى بىر ئوختاغا امظا قىلدۇرۇپ آلدى. بو ئوختام بوپىچە روسلار ايلى يېتى سۈ روس توپراقىغا قوشۇلدى دەپ اعلان قىلدى. اما چىن مانجور حكومىتىنىڭ ناراضىلىقى آرقاسىدا 1800— يىلى باش ايلى اشغال قىلغان توپراقنىڭ 4 دىن بىرىنى يەنى بوگونكى ايلى ولايتىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، قالغان ايلى، يېتى سۈنى سېمى چىنسىكى دېگەن نام آستىدا روسلار ئوز توپراقىغا قوشۇپ آلدى.

چىنلاشتۇرماق پىلانى

چىن مانجور حكومىتى شىرقى تۈركىستاننى تمام ئوز ادارەسىگە آلغاندىن سوڭ اچكى چىندىن كۈبىلەپ مەجا جىرالاب چىقىپ بو ياققا يىرلاشتۇردىك وه بو ياقنىڭ آدەملرىنى اچكى چىنغا يۈتكەپ چىنلاشتۇرماق اشلرىنى باشلىدى. تمام اشلردە چىنچە يازۇ، تىل اشلەپ تۈرك تىلىنى اعتبادن ئوشوردى. ملى مەكتەپ، مەدرىسەلرنى قۇتۇپ، تۈرك بالالرىنى زورلاپ چىنچە ئوقۇتتى. شىرقى تۈركىستاندا مۇنداق بىر ناچار سىياسەت يۈرگۈزۈلگەن ئورغان زاماندا ياۋروپا دەۋلەتلارنىڭ چىندىكى ئاۋىرى بارغانسېرى كۈچلۈنۈپ اطرافدىكى بىقىمى توپراقلرىنى تارتىپ الپ چىن مانجور دەۋلەتىنى عاجزلىتىپ قويدى. بونىڭ سىرتىدا مانجورلار ھاكىمىتىگە قارىشى اچكى طرەفدىن آرقىمۇ— آرقا قوزغۇلاڭ كۈتۈرۈلدى. بو سىپىدا مۇرقاسىدا مانجورلارنىڭ شىرقى تۈركىستانغا يۈرگۈزۈلگەن سىياسەتىنى ئىلگە آشەلدى.

سۈنپاتسىيەن ئىنقىلابى ۋە شىرقىي تۈركىستان

چىن مانجۇر خاكىمى بارغانسېرى عاجزلاپ چىرىكلىشكەندە، ياۋروپادەۋلەتلەرى بوزەك ايتىپ ھەربىي تەرەۋىدىن بوغۇپ، بىرۈن چىننى يىرىم مەستلىككە ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدى. چىن مىلى ئىنقىلاب رەھبىرى سۈنپاتسىيەن افئىدى مانجۇر استىباد خاكىمىيەتكە قارشى ئىنقىلاب كۈتۈرۈپ 200 يىلدىن آرتۇق خكوم سۈرگەن مانجۇر خاكىمىيەتنى يىتتى. ۋە سەن مەن جۈبى مەسلىكىنى ئورتاغا آتپ، جەمھورىيەت اعلان قىلپ، يىگى دەۋر باشلادى. گرچە جەمھورىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، اچكىي اختلاقلار آرقىسىۋ — آرقا چىقب تۇرغانلىقتىن جەمھورىيەتنىڭ ئانسىرى شىرقىي تۈركىستانغا چقالمىدى. جەمھورىيەتنى كەين شىرقىي تۈركىستانغا چاڭجۇڭ بولم قانلار ھەمپۈرۈنقى مانجۇرلارنىڭ استىبادلىق قاراڭغۇ ايزىش يول مەرىنى قوللاندى. بۇ ۋاقتدا شىرقىي تۈركىستاندا روس، انگلىز ئانسىرى كۈچۈيۈپ بوايىكى دەۋلەت حقوقى چاڭجۇڭلارنىڭ حقۇقىدىن آرتىپ توشىدى. يۈرتىمىزنىڭ اقتصادى بايلىغىدىن ئظرەفقايدا لانب، خلقىمىزنىڭ اقتصادى تۈرمۈشنى بىك اغر حالدا قويدى.

ياڭ داخوا، ياكۇتوڭ نۇڭ تەۋرى

چىندە جەمھورىيەت قۇرۇلغاندىن سوڭ ياكۇتوڭ نۇڭ دىگەن آدەم قۇماندان بولۇپ كىلپ اباي دا ھربىي اشلىرنى بولغا سالىدى. بونۇڭ آرقاسىدىن پۈدىن داخوا آتلىق بىر آدەم كىلپ ھەممى والى (چاڭجۇڭ لىق) خىزمەتدە ئولتۇردى. بۇ آدەملر كۈھنە فەكرلك آدەملر بولغانلىقتىن شىرقىي تۈركىستاننى مەستقل ادارە قىلىش خىالىغا توشۇدۇ. قۇماندان ياكۇتوڭ نۇڭ چاڭجۇڭ بولماق نىتى بىلەن پۈدىن داخوانىڭ ئورداسىغا تويۇقسىزدىن ھەجۈم قىلىدۇ. آخىرى پۈدىن داخوا مەغلۇب بولۇپ اچكىي چىنغا قاچىپ كىتەيدۇ. ياكۇتوڭ نۇڭنى چاڭجۇڭ اعلان قىلىدۇ. بونۇڭغا ئۈرۈمچىدىكى قۇماندان فۇقەي قارشى چىقب آلەمى آي سوقۇش قىلىدۇ. ياكۇتوڭ نۇڭنى ايلدىن قەشقەرگە قاچىپ بارىپ «گالاوخوى» جەمەتىنى تەشكىل قىلىپ، كوچ تۇپلاشقا كىرىدۇ. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن عىسكىرلر قەشقەرگە باسىپ كىلپ گالاوخوىچىلارنى ئولتۇردى. ياكۇتوڭ نۇڭ فرغانەگە قاچىپ كىتتى.

شوندىن كىيىن ئۈرۈمچى ھاكىملىرى يىرلىك خەلقنىڭ ئۇيغۇنۇپ كەتتىشىدىن قورقۇپ، گۇلاۋخۇي چىلار دېگەن نام بىلەن يىڭىلىق تەرەقدار بولغان ئادەملىرىنى ۋە تۈركىيە چەتتىن كەلگەن ئىلىملىرىنى ئۆلتۈردى، ھايدىداپ چىقاردى، بىكى مەكتەپلىرىنى قاپاتتى.

ياڭ زىيىن شىيىن

گۇلاۋخۇيچىلار ئۈرۈمچىدىن كەتكەندىن سوڭ ئۈرۈمچى، ايلىدا جاشجوش لىق تالاشىپ كۆپ جەننەتلەر توغۇلدى، بولارنىڭ آراسىدا كۆپرەك تەرەقدار تۇرۇلغان ياڭزىيىن شىيىن دېگەن ئادەم ھەممىنى باسۇرۇپ ئۈرۈمچىنى پاي تىخت قىلىپ ئۆزىنى جاشجوش اعلان قىلدى. ياڭزىيىن شىيىن مەستىقلىك ھالدا بويۇرتىنى ادارە قىلىپ يىرلىك تۈرك خەلقىنىڭ ئۆي خۇنۇپ كەتتىشىدىن قورقۇپ اولەرنىڭ چەتتىكى تۈركلەر ۋە مەسلىمانلار بىلەن خۇرۇندىن بولۇپ تۇرغان غەلەبەسىنى ئۆزدى. مەعارف اشلىرىنى خارا قىلدى، تۈركىيىلار يىغە چىن چە ئوقۇتتى. پاراخۇر ھەملىدارلارنى ھەربىر جايدا ھاكىم قىلىپ خەلقنى ئالتۇن كەمەشنى ئۆز بازاچۇقغا يىغدى. ياڭزىيىن شىيىن ئۆز ھەربىنى شىرقى تۈركىستاننىڭ اقتصادى، مەدەنىيەتى، مەعارفىغا خىيانت قىلماق بىلەن ئۆتكۈزدى.

1929 ئىچى بىلى ياڭزىيىن شىيىننىڭ خارچى ئىشلار ۋەزىرى پەن پەن بىلەن بىر قانچە ئادەم بىلەن بىر مەخپى تىشكىلات تۈزۈپ خارچى ئىشلارنى خانەسىدە مەسلىھەت ئۆتكۈزۈپ، مەسلىھەت ئۆستىدە ياڭزىيىن شىيىننى ايتىپ ئۆلتۈردى. امانەت ھەلەننىڭ ھەلەننى ھەلەگە، آشماي ئۆزى ھەم جازاغا ئۆتۈلۈپ ئۆلدى. جاشجوش لىق ئۈرۈمچى جاشجوش ئۆلتۈردى. بولارنىڭ يۈز ئۇچۇرلۇق ئىشلىرىنى ياڭزىيىن شىيىن ئۆستۈشدى. آخىرى ئىمۇل انقلا بىلەن كۆتۈرۈلۈش بىلەن جاشجوش ئۆلتۈرۈپ قىلىندى.

1929 ئىچى قىسىم ئۆگۈدى بولۇش ئاخىرى 2 ئىچى قىسىمدا يازلدى.